

«КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЭЛ АРАЛЫК УНИВЕРСИТЕТИ»

Диссертациялык кеңеш Д 08.23.672

Кол жазма катары
УОК 330.341.4 (575.2) (043.3)

Халилова Марина Владимировна

**ЭКОНОМИКАЛЫК МЕХАНИЗМДЕРДИ
РЕИНДУСТРИАЛИЗАЦИЯЛОО ЖАНА ӨНҮКТҮҮРҮ
(КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН МАСЕЛЕСИ БОЮНЧА)**

08.00.01 – Экономикалык теория

Автореферат
экономика илимдеринин доктору
окумуштуулук даражасын изденип алууга

Бишкек – 2024

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилдөө темасынын актуалдуулугу. Реиндустриализация процесси жана экономикалык механизм институттарын өнүктүрүү соңку учурда дүйнөлүк масштабда бардык өлкөлөрдү камтып, Кыргызстан экономиканын жана дүйнөлүк экономиканын өзгөртүүсүнө алып келет. Адамзат цивилизациясынын азыркы этапында улуттук экономикаларды тез арада реиндустриализациялоо боюнча экономикалык саясат жүргүзүү жалпы дүйнөлүк тренд болуп саналат. Бул маселе Кыргыз Республикасы үчүн артыкчылыкка ээ, анткени өлкөдө өнөр жайдын экономикадагы жоголгон артыкчылыктуу ролун калыбына келтирүү жана реиндустриализация процесстерин институттардын өнүгүү негизинде тездетүү маселелери өтө маанилүү болуп турат.

Экономикалык илимдин азыркы этапы реиндустриализация шарттарында экономикалык механизмдин институттарын өнүктүрүүнүн модели боюнча иштелип чыккан моделдин зарылдыгын шарттады. Бул модель формалдуу жана формалдуу эмес институттардын таасирин, ошондой эле республикадагы ишкердик чөйрөнүн өзгөчөлүктөрүн эске алуусу керек.

Бул модель теориялык жана практикалык жактан Кыргызстандын өнөр жайынын азыркы этапында, мыйзамдардын, экономикалык ишмердүүлүктү жана инвестициялык процесстерди жөнгө салган мыйзамдардын жетишсиздиги менен мүнөздөлгөн шарттарда өзгөчө актуалдуу болуп саналат.

Институттардын экономикалык механизм реиндустриализация процесстеринин ылдамдатылышы шарттарында изилдөө, «чоң секирик жасап» жаңы деңгээлге чыгуу, башкача айтканда, жаңы муундун целеориентирленген индустриализациясы болгон өлкө болуу максатында, актуалдуу проблема болуп саналат, анткени бул жаңы багыттарды аныктоого, жалпы мыйзам ченемдүүлүктөрдү түзүүгө, ошондой эле деиндустриализация жана реиндустриализациянын өзгөчөлүктөрүн жана факторлорун аныктоого мүмкүндүк берет.

Институционалдык факторлордун деиндустриализацияга таасири, анын ичинде экономикалык механизм институттарынын абалы жана трансформациясы жетиштүү изилденген эмес. Ал эми мындай талдоо Кыргызстандын өнөр жай потенциалын 90-жылдардагы XX кылымда талкалангандан алып келген процесстерди түшүндүрө алат.

Диссертация темасынын приоритеттүү илимий багыттарга, чоң программаларга (проекттерге), негизги илимий изилдөөлөргө байланыштуулугу. Диссертациялык изилдөө темасы Кыргыз Республикасынын 2018-2040 жылдарга чейинки Улуттук өнүгүү стратегиясына; Кыргыз Республикасынын 2026-жылга чейинки Улуттук өнүктүрүү программасына; 2019-2023-жылдарга арналган Кыргыз Республикасынын өнөр жайын туруктуу өнүктүрүү стратегиясына жана учурда иштелип жаткан 2024-2050-жылдарга арналган Кыргыз Республикасынын өнөр жайын туруктуу өнүктүрүү стратегиясына түздөн-түз

байланыштуу. Мындан тышкары, диссертациянын автору 2024-2050-жылдарга арналган Кыргыз Республикасынын өнөр жайын туруктуу өнүктүрүү стратегиясын иштеп чыгууга түздөн-түз катышкандыгы тууралуу Кыргыз Республикасынын Экономика жана коммерция министрлигинин маалымдамасы жана киргизүү актылары далилдей алат.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Диссертациялык изилдөөнүн максаты реиндустриализация шарттарында экономикалык механизмдин институттарынын өнүгүү боюнча жалпы мыйзам ченемдүүлүктөрүн, факторлорун жана өзгөчөлүктөрүн ачыктоо жана институттардын сапатын жакшыртуу боюнча сунуштарды иштеп чыгуу болуп саналат.

Белгиленген максатты ишке ашыруу диссертациянын структурасын жана мазмунун төмөнкү милдеттерди чечүү аркылуу аныктайт:

1. Экономикалык механизмдин теорияларынын автордук классификациясын иштеп чыгуу, ар түрдүү теориялык-методологиялык жакындоо аркылуу экономикалык механизмди изилдөө негизинде.
2. Институттардын теорияда экономикалык механизмдин ордун жана ролун аныктоо, ар түрдүү экономикалык мектептердин илимий концепцияларын негизге алуу менен.
3. Экономиканын реиндустриализация шарттарында экономикалык механизмдин институттарын өнүктүрүү концепциясын иштеп чыгуу.
4. «Экономикалык механизмдин институттары» түшүнүгүнүн аныктамасын тактоо, учурдагы жакындоо менен салыштырып, теориялык жактан институционалдык жакшыртуу багыттарын негиздөө, автордук аныктамасын колдонуу менен.
5. Реиндустриализация факторлорунун классификациясын иштеп чыгуу, институционалдык факторлордун орду жана ролун аныктоо.
6. Экономикалык илимге «максаттуу реиндустриализация» терминин киргизүүнүн теориялык жана практикалык маанилүүлүгүн негиздөө.
7. Экономикалык механизмдин трансформациясы шартында институттардын өнүгүүсүнүн жалпы мыйзам ченемдүүлүктөрүн, тенденцияларын жана факторлорун ачыктоо.
8. Жаңы муундагы максаттуу индустриализацияга (жогорку өнүккөн өлкөлөр жана ИИК деңгээлине) жылдыруу шартында экономикалык механизмдин институттарынын өнүгүүсүнүн айырмаланган өзгөчөлүктөрүн аныктоо.
9. Реиндустриализацияга көмөктөшүүчү институционалдык факторлорду жана реиндустриализациянын алдын ала шарттарын түзүүгө тоскоол болгон факторлорду аныктоо.
10. Кыргызстандын экономикасында реиндустриализацияга тоскоол болуучу институционалдык тоскоолдорду аныктоо.
11. Реиндустриализациянын бир драйвери экономикалык механизмдин институттарын өнүктүрүү болуп саналат деген гипотезаны формулирлөө, мында формалдуу жана формалдуу эмес институттардын

корреспонденциясы, ошондой эле институционалдык тоскоолдордун жоктугу чоң роль ойнойт.

- 12.Формалдуу институттардын өнөр жай өндүрүшүнө таасирин эконометриялык метод менен аныктоо.
- 13.Ар түрдүү өлкөлөрдө экономикалык механизмдин институттарынын реиндустриализация процесстерине тийгизген таасирин изилдөө жана аны Кыргызстандын шарттарына ылайык келтирүү мүмкүнчүлүктөрүн кароо.
- 14.Реиндустриализация шартында экономикалык механизмдин институттарын өнүктүрүүдөгү санариптештирүүнүн ролун негиздөө.
- 15.Экономикалык механизмдин институттарын жакшыртуу негизинде Кыргызстандын максаттуу реиндустриализация моделин иштеп чыгуу.
- 16.Кыргыз Республикасынын экономикалык механизмдин институттарынын сапатын жакшыртуу боюнча келечектеги сунуштарды формулирлөө.

Изилдөөдөгү илимий жаңылыктар:

1. Экономиканын реиндустриализация шарттарында экономикалык механизмдин институттарын өнүктүрүү концепциясы иштелип чыккан, ал негизинде формалдуу жана формалдуу эмес институттардын трансформациясынын жалпы мыйзам ченемдүүлүктөрү, факторлору жана өзгөчөлүктөрү аныкталган.
2. Экономикадагы тармактардын доминанттуу өнүгүү теорияларынын автордук классификациясы сунушталган, анда негизги эки тип аныкталган: материалдык товарларды негизги өндүрүүчүлөрдүн теориялары жана нематериалдык товарларды (маалымат жана кызматтар) негизги өндүрүүчүлөрдүн теориялары.
3. Экономикалык механизмдин концепцияларынын түзүлүшү жана өнүгүшүнүн эволюциясы изилденген, анын негизинде төрт теориялык-методологиялык жакындашууларды аныктоо мүмкүнчүлүгүн берген классификация иштелип чыккан.
4. «Экономикалык механизмдин институттары» түшүнүгү такталган, учурдагы жакыndoолорду салыштыруу аркылуу изилдөө предмети аныкталган.
5. Экономикалык илимде «максаттуу реиндустриализация» категориясын киргизүүнүн теориялык жана практикалык маанилүүлүгү сунушталган жана далилденген. Реиндустриализация, неоиндустриализация жана максаттуу реиндустриализация түшүнүктөрүнүн айкалышпашы негизделген.
6. Реиндустриализация факторлорунун классификациясы иштелип чыккан, институционалдык факторлордун орду жана ролу аныкталган.
7. Множествендуу корреляция-регрессия анализинин негизинде формалдуу институттардын өнөр жай өндүрүшүнө тийгизген таасири интенсивдүү экени аныкталган.

8. Реиндустриализацияга көмөктөшүүчү жана аны ишке ашырууга тоскоол болгон экономикалык жана институционалдык факторлор аныкталган.
9. Кыргызстанда реиндустриализацияга тоскоол болгон институционалдык тоскоолдор аныкталган, булар мыйзамдын кемчиликтеринен (праволук институционалдык тоскоолдор), профессионалдык билим берүү маселелеринен (билим берүү институционалдык тоскоолдор), демографиялык факторлордон (демографиялык институционалдык тоскоолдор) жана мотивациялык тоскоолдордон турат.
10. Реиндустриализациянын драйверлеринин бири экономикалык механизмдин институттарын өнүктүрүү болуп саналат деген гипотеза формулирлөө, формалдуу жана формалдуу эмес институттардын корреспонденциясы жана институционалдык тоскоолдордун жоктугу маанилүү роль ойнойт.
11. Ар түрдүү өлкөлөрдө экономикалык механизмдин институттарынын реиндустриализация процессине тийгизген таасирин изилдөө негизинде, анын Кыргызстандын шарттарына ылайык келтирүү мүмкүнчүлүктөрү аныкталган.
12. Кыргызстандын максаттуу реиндустриализациясы моделин иштеп чыгуу, экономикалык механизмдин институттарын жакшыртуунун негизги стратегиялык багыттары: мамлекет институтун, билим институтун өнүктүрүү, ошондой эле коррупцияга каршы саясатты жана мыйзамдарды жакшыртуу, биринчи кезекте өнөр жай тармагында.
13. Реиндустриализация шарттарында экономикалык механизмдин институттарын өнүктүрүүдөгү санариптештирүүнүн жетекчи ролу далилденген. Кыргыз Республикасынын санариптештирүү институтун жакшыртуу боюнча конкреттүү сунуштар берилген.
14. Республиканын институционалдык чөйрөсүн жакшыртуу боюнча сунуштар түзүлгөн, анын ичинде чакан жана орто бизнес чөйрөсүндөгү институционалдык чөйрөнү жакшыртуу багыттары иштелип чыккан.

Практикалык мааниси алынган жыйынтыктары. Илимий изилдөөнүн жыйынтыктарынын практикалык сунуштары Кыргыз Республикасынын Экономика жана коммерция министрлиги тарабынан каралды.

Изилдөө жыйынтыктарынын негизинде «Кыргыз Республикасынын өнөр жайын туруктуу өнүктүрүү стратегиясы» долбоорунун бөлүктөрүн жаңыртуу сунушталды. Бул жаңыртууларга жаңы продукцияларды өндүрүүчү тармактардын өнүгүүсү, жогорку технологиялык ишканаларды иштеп чыгуу жана өндүрүү, жаңы технологияларды киргизүү, ошондой эле өнөр жай секторунун санариптештирүү маселелери киргизилди.

Жогорку технологиялык жана инновациялык продукцияларды экспортко чыгарууну колдоо сунушу Кыргыз Республикасынын Экономика жана коммерция министрлигинин нормативдик-укуктук актыларына киргизилди.

Диссертациянын материалдары «Кыргыз Республикасынын өнөр жайын туруктуу өнүктүрүү стратегиясы» долбоорун түзүүдө документтерде,

материалдарда жана иштеп чыгууларда колдонулду. Бул иштин киргизилгендигин тастыктаган акт бар.

Теориялык мааниси боюнча диссертациянын изилдөөнүн жыйынтыктары экономиканын реиндустриализация шарттарында экономикалык механизмдин теориясынын жаңы институционалдык багыттарын өнүктүрүү боюнча негизги теориялык позициялардын жана концепциялардын илимий колдонулушунун мүмкүнчүлүгүн билдирет. Изилдөө темасы боюнча эки монография жарыяланган: «Экономиканын реиндустриализациясынын теориялык аспектилери» жана «Цифралдык экономика шарттарында билим берүү системасын өнүктүрүү». Изилдөөнүн жыйынтыктары «Заманаңгы экономика проблемалары», «Цифралдык экономика», «Тармактык базарлар теориясы», «Тармактар экономикасы» жана башка сабактар боюнча окутууда ийгиликтүү колдонулууда. Бул боюнча ЖОЖдордо окутуу процессинде колдонулушу тууралуу акт бар.

Экономикалык мааниси алынган жыйынтыктарды аныктоо
Негизги диссертациянын позициялары, коргоого коюлган:

1. Экономикадагы кайра өнөр жайлаштыруу шартында иштөө механизмдеринин институттарын өнүктүрүү концепциясы негизги тезистерге кирет. Бул концепциянын түпкүрүндө институттардын өнүгүүсүнүн мыйзамдылыктары жана өзгөчөлүктөрү республикадагы өнөр жайдын эволюциясын пландуу экономикадан рыноктук экономикага өтүү процесси менен байланыштуу көрсөтүлгөн. Экинчи жагынан, кайра өнөр жайлаштыруунун өзгөчөлүктөрүн комплекстүү карап чыгуу ишке ашырылды, бул өз кезегинде экономикалык жана институционалдык факторлорду эске алууну камтыйт. Бул факторлор эки жүздүү болушу мүмкүн: бири тараптан кайра өнөр жайлаштырууну колдоочу факторлор, экинчи тараптан – тоскоолдук кылуучу факторлор. Бул негизде экономикадагы иштөө механизмдеринин институттарын кайра өнөр жайлаштыруу шартында өнүгүүсүнүн негизги мыйзамдылыктары, факторлору жана өзгөчөлүктөрү ачылып, топтоштурулду.
2. Экономикадагы тармактардын доминанттуу өнүгүүсүнүн теорияларын классификациялоо боюнча эки негизги типтеги теориялар аныкталган: материалдык товарларды үстөмдүк кылуучу өндүрүштү жактагандардын теориялары жана нематериалдык товарларды (маалыматтар жана кызматтар) үстөмдүк кылуучу өндүрүштү жактагандардын теориялары. Материалдык товарларды үстөмдүк кылуучу өндүрүштү жактагандардын теорияларына постиндустриализм, билим экономикасы жана маалыматтык коом теориялары кирет. Доминанттуу өнүгүү теорияларына социалисттик индустриализация теориялары, кайра өнөр жайлаштыруу теориялары жана неореиндустриализация теориялары кирет.
3. Иштөө механизмдеринин концепцияларын түзүү жана өнүктүрүү эволюциясын изилдөөнүн негизинде, теориялык-методологиялык

жактан классификация жасалды. Бул классификация авторго төмөнкү теориялык-методологиялык жакындоолорду аныктоого мүмкүндүк берди: либералдык; тең салмактуу; теориялык-экономикалык; институционалдык. Иштөө механизмдеринин теориясына эң перспективдүү теориялык-методологиялык жакындоо катары институционалдык жакындоо негизделип көрсөтүлдү.

4. «Иштөө механизмдеринин институттары» түшүнүгүнө болгон барпыраган жакындоолордун салыштырмалуу анализи ушул түшүнүктүн маанилүү аспектилерин ачыктоого мүмкүндүк берди. Экономикалык категория «иштөө механизмдеринин институттары» боюнча теориялык тактоолор анын формалдуу жана формалдуу эмес институттардын топтомун түзгөн, экономикалык ишмердүүлүктүн процессине жана субъекттер арасындагы экономикалык мамилелерге таасир этүүчү эрежелер жана тышкы күчтөө механизмдерин камтыганын аныктоого мүмкүндүк берди. Бул түшүнүктүн такталуусу изилдөөнүн темасын так аныктоого жардам берет, бул болсо илимий концепцияны иштеп чыгуу үчүн маанилүү аспект болуп саналат.
5. «Кайра өнөр жайлаштыруу», «неореиндустриализация» жана «максаттуу кайра өнөр жайлаштыруу» түшүнүктөрүнүн тендешсиз экендиги негизделип көрсөтүлдү. Биринчи категория мурдагы масштабда өнөр жай өндүрүшүн калыбына келтирүү процесси менен байланышкан, жаңылануу жана жаңы технологияларды киргизүү жок. Экинчи категория («неореиндустриализация») өнөр жай секторун кайра түзүүнү, бирок инновациялык технологияларды киргизүү менен байланышкан.
6. «Максаттуу кайра өнөр жайлаштыруу» категориясын илимий жүгүртүүгө киргизүү сунушталат. Бул категориянын бир жагынан, конкреттүү максаттуу багыттарга негизделген өнөр жай өндүрүшүнүн башкы ролун калыбына келтирүү процессин билдирет, ал максаттардын аткарылышы этаптарга бөлүнгөн. Экинчи жагынан, «максаттуу кайра өнөр жайлаштырууну» жаңы муундун максаттуу индустриализациясына өтүү үчүн өлкөнүн даярдыгын көрө турган аралык мезгил катары караш керек. Бул мезгил «барс секирүүсүн» ишке ашырууга мүмкүндүк берет. Автор үч этапты белгилейт: 1) кайра өнөр жайлаштыруунун предпосылкаларын түзүү; 2) максаттуу кайра өнөр жайлаштыруу; 3) жаңы муундун максаттуу индустриализациясы.
7. Реиндустриализациянын факторлорун классификациялоо: акыркы жылдары периодикалык адабиятта кездешкен реиндустриализация факторлорун төмөнкү белгилер боюнча классификациялоо сунушталат: таасир механизмдеринин түрү боюнча (институционалдык жана экономикалык); процесске таасиринин мүнөзү боюнча (процесске жардам берүүчү жана тоскоолдук кылуучу); пайда болуу табияты боюнча (экзогендик жана эндогендик); рөлү боюнча (негизги жана кошумча); таасир түрү боюнча (түз жана кыйыр) жана башка.

8. Кыргызстандын экономикасында иштөө механизмдеринин институттарынын азыркы абалын талдоо негизинде, республикада байкалган *иштөө механизмдеринин институттарын өнүктүрүүнүн мыйзамдылыктары аныкталды*:

- формалдуу жана формалдуу эмес институттардын шайкешсиздигинде кризис пайда болушу мыйзам ченемдүү;
- институционалдык факторлордун эки жүздүүлүгү (реиндустриализацияга жардам берүүчү же тоскоолдук кылуучу) мыйзам ченемдүү;
- азыркы этапта негизги институт катары билим институту, анын ичинде билим берүү жана илим институту, ошондой эле санариптештирүү институту белгиленет.

Аныкталган иштөө механизмдеринин институттарын өнүктүрүүнүн мыйзамдылыктарынын негизинде *корреспонденция гипотезасы* формулаланган. Бул гипотеза боюнча, иштөө механизмдеринин институттарын өнүктүрүүдө чоң роль аткарган корреспонденция (шайкештик) формалдуу жана формалдуу эмес институттардын, ошондой эле институционалдык тоскоолдуктардын жоктугу болот.

Шектенүүсүз, Кыргызстан экономикасына максаттуу индустриализацияга жаңы муунга өтүү шартында, башкача айтканда, жогорку өнүккөн өлкөлөрдүн жана ИИКнын деңгээлине жетүү шартында иштөө механизмдеринин институттарын өнүктүрүүнүн өзгөчөлүктөрү таандык. Спецификалык өзгөчөлүктөргө төмөнкүлөрдү киргизсе болот:

- деиндустриализация этапында трансплантталган иштөө механизмдеринин институттарынын үстөмдүгү;
- бизнестин өнүгүүсүнө формалдуу институттардын интенсивдүү таасири;
- реиндустриализация экономикасынын ар бир этапындагы иштөө механизмдеринин институттарынын өнүгүүсүнүн волатильдүүлүгү;
- реиндустриализация процессине терс таасир эткен негизги формалдуу эмес институт катары коррупция;
- реиндустриализацияга тоскоолдук кылуучу эң маанилүү институционалдык тоскоолдуктар катары укуктук жана профессионалдык-билим берүү институционалдык тоскоолдуктар.

9. Масштабдуу корреляциялык-регрессиялык анализдин негизинде, республикадагы өнөр жай өндүрүшүнүн өнүгүүсүнө формалдуу институттардын таасири аныкталды. Бул өз кезегинде, республикалык өнөр жай бизнесинин өсүшү технологиялык өнүгүүнүн жана өндүрүмдүү эмгектин деңгээлинин көбөйүшү менен гана эмес, ошондой эле негизги институционалдык факторлор менен байланыштуу, мисалы, саясий туруктуулук, калктын пикирине көңүл буруу жана мамлекеттик органдардын отчет берүүсү менен түшүндүрүлөт.

10. Реиндустриализацияга жардам берүүчү жана реиндустриализациянын предпосылкаларын түзүүдө тоскоолдук кылуучу институционалдык

факторлор аныкталды. Реиндустриализацияга жардам берүүчү институционалдык факторлорго төмөнкүлөр кирет: институттардын сапатын туруктуу жакшыртуу; саясий туруктуулук; мамлекеттин институттары тарабынан коррупцияга каршы активдүү күрөш.

Терең талдоо учурдагы билим институтунун Кыргызстандагы абалы жөнүндө *тоскоолдуктарды аныктоого* мүмкүндүк берди. Бул тоскоолдуктарга төмөнкүлөр кирет: абитуриенттердин гуманитардык адистиктерге болгон суроо-талаптын үстөмдүгү; табигый илимдер боюнча билим алып жаткан студенттердин санын азайтууга алып келген факторлор; билим берүү, экономика, юриспруденция жана техникалык илимдер тармагындагы адистиктер эң актуалдуу болуп саналат; табигый жана техникалык адистиктерге карата айыл чарба илимдери, кызмат көрсөтүүлөр жана саламаттык сактоо боюнча адистиктердин санын көбөйтүү тенденциясы. Ошондой эле, *реиндустриализацияга тоскоол кылган факторлор* катары Кыргызстандагы өнөр жай *финансылык институттарынын өнүгүү* проблемалары белгиленди: өнөр жай ишканалары үчүн каржылоо жеткиликтүүлүгү; кредиттер боюнча негизсиз жогорку пайыздык чендер; эл аралык финансылык институттардан жана өнүктүрүү фонддорунан каржылоо алуу мүмкүнчүлүгүнүн жоктугу, себеби арыздар эл аралык стандарттарга жооп бербейт; өнөр жай ишканаларынын менеджерлеринин финансылык сабатсыздыгы; өнөр жай капиталдарына инвестиция салуу активдүүлүгүнүн төмөндүгү; баалуу кагаздар рыногунун мүмкүнчүлүктөрүн жана өнөр жайга капиталды мобилизациялоо тууралуу менеджерлердин жана адистердин түшүнбөөчүлүгү.

11. Социологиялык сурамжылоонун маалыматтарынын негизинде, республикада реиндустриализацияны ишке ашырууга тоскоолдук кылуучу институционалдык тоскоолдуктар аныкталды: мыйзам чыгаруу жаатында кемчиликтер (укуктук институционалдык тоскоолдуктар); профессионалдык жана билим берүү институционалдык тоскоолдуктар; демографиялык институционалдык тоскоолдуктар; мотивациялык институционалдык тоскоолдуктар.
12. Кыргызстан экономикасынын максаттуу реиндустриализациясы үчүн модель иштелип чыкты, анын алкагында иштөө механизмдеринин сапатын жакшыртуунун негизги стратегиялык багыттары, «Өнүгүүчү экспорт» программасы үчүн институционалдык негиздерди түзүү, кичине жана орто бизнестеги институционалдык чөйрөнү жакшыртуу, ошондой эле коррупцияга каршы саясатты жана мыйзам чыгаруу системасын өнүктүрүү, биринчи кезекте өнөр жай тармагында негизделди.
13. Реиндустриализация шартында иштөө механизмдеринин институттарын өнүктүрүүдө санариптештирүүнүн негизги ролу негизделди. Кыргызстанда санариптештирүүнү жакшыртуу боюнча конкреттүү сунуштар берилди:

- санариптик технологияларга негизделген өндүрүштү башкаруу системаларын киргизүү, мисалы, Интернетти буюмдарга байланыштуу (IoT);
- өндүрүш тууралуу маалыматтарды чогултуу жана талдоо үчүн санариптик платформаларды түзүү, бул продукцияга болгон суроо-талапты такыраак болжолдоп, өндүрүштүк пландарды оптималдаштырууга мүмкүндүк берет;
- маалыматтарды анализдөө жана машиналык үйрөнүү негизинде продукциянын сапатын мониторингдөө санариптик системаларын киргизүү үчүн институционалдык аспекттерди иштеп чыгуу, дефекттерди оперативдүү аныктоо жана бузулган продукциянын көлөмүн азайтуу үчүн;
- энергияны үнөмдөө жана экологиялык туруктуулук тармагында санариптик технологияларды киргизүү, мисалы, энергиянын пайдаланылышын мониторингдөө жана башкаруу системалары;
- санариптик технологиялар боюнча персоналды кайра даярдоочу окутуу программаларын жана курстарды колдонуу;
- жаңы технологияларды жана чечимдерди өнүктүрүү үчүн инкубаторлор жана акселераторлорду түзүү жана мамлекеттик гранттар менен жеңилдиктерди берүү боюнча институционалдык негиздемени иштеп чыгуу.

14. Иштөө механизмдеринин институттарын келечекте жакшыртуу боюнча сунуштар формулаланган:

- *Мамлекет институтун жакшыртуу*. Бул максатта *корпоративизмди* киргизүү керек. Корпоративизм – бул саясий жана экономикалык чечимдерди кабыл алуу системасы, өкмөт менен жумушчулар, жумуш берүүчүлөр жана жарандык коомдун өкүлдөрүнөн турган кызыкдар тараптар менен өз ара аракеттенүүгө негизделет.
- *Конкуренттик рынок институттарын түзүү*. Жалпы өнүктүрүү агенттигин түзүү зарыл, бул агенттик Кыргыз Республикасынын өкмөт башчысына туруктуу көзөмөлдө болот. Кытайда, Малайзияда жана ИИК өлкөлөрүндө аналогичи институттар түзүлгөн.
- *Индикативдик пландоо системасын киргизүү*. Чет өлкөдөгү ийгиликтүү тажрыйбага негизделип, мамлекеттик деңгээлде Индикативдик пландоо боюнча Улуттук институтту уюштурууну сунуштайт.
- *Билим институтун өнүктүрүү*. Билим берүү, илим жана санариптештирүү институттарын үч негизги багытта жакшыртуу зарыл.
- *Өнөр жайдагы институционалдык чөйрөнү жакшыртуу*. Бул үчүн төмөнкү багыттарды камтыган комплекстүү чараларды кабыл алуу сунушталат: рансакциялык: бизнес операциялары жана келишимдердин натыйжалуулугун жогорулатуу; юридикалык-укуктук: мыйзамдар жана укуктук чөйрөнү жакшыртуу; фискалдык-инвестициялык: салыктар жана инвестициялык шарттарды жакшыртуу; инновациялык-билим берүү. Жаңы технологияларды жана билим берүү системаларын

өнүктүрүү; коррупцияга каршы Коррупцияны басаңдатуу боюнча чараларды иштеп чыгуу. Формалдуу жана формалдуу эмес институттарды гармонизациялоо үчүн коррупцияны басаңдатуу чараларын иштеп чыгуу сунушталат.

Жеке салым

Диссертациянын авторунун жеке салымы өз алдынча изилдөөлөрдү жүргүзүүдөн турат. Бул изилдөөлөр республикадагы реиндустриализацияга тоскоол болгон институционалдык тоскоолдуктарды аныктоого жана «Кыргыз Республикасынын өнөр жайын өнүктүрүү стратегиясы» үчүн теориялык принциптерди иштеп чыгууга мүмкүнчүлүк берди. Множествендик корреляциялык-регрессиялык талдоонун негизинде формалдуу институттардын республикадагы өнөр жай өндүрүшүнө тийгизген таасири аныкталды. Ошондой эле, жүргүзүлгөн сурамжылоонун негизинде автор тарабынан сунушталган формалдуу жана формалдуу эмес институттардын корреспонденциясы жөнүндө гипотеза такталды.

Апробация жана изилдөө натыйжаларынын жарыялануусу

Диссертациянын натыйжалары апробациядан өтүп, төмөнкүдөй илимий-практикалык конференцияларда талкууланды: «Илим жана билим берүүнүн инновациялык өнүгүүсү» (Бишкек, 2018); «Экологиялык-экономикалык өнүктүрүүнүн приоритеттери жана келечеги: регионалдык жана муниципалдык аспектилер» (РАЕН, Москва, 2018); «Азык-түлүк жана жеңил өнөр жайынын өзгөчө маселелери. Эл аралык илимий-практикалык конференция» (Баку, 2019); «Гуманитардык жана социалдык илимдердин заманбап көйгөйлөрү» (Алма-Ата, 2020); «Дүйнөлүк илимдин туруктуу өнүгүү стратегиялары. Блокчейн технологиясын өнүктүрүү жана ЕНО билим берүү системасында колдонуу» (Москва, 2021); «Санариптик трансформация: тенденциялары жана келечеги» (Москва, 2022).

Диссертациянын натыйжаларынын жарыялануусунун толуктугу

Диссертациянын натыйжалары жана негизги принциптери отуз сегиз илимий эмгектен көрүндү. Алардын ичинде КРПК УАК тарабынан сунушталган рецензияланган басмаканалардын тизмесинде кирген чыгарылыштар бар. Эки монография жана 36 илимий макала жарыяланды. Жалпы басылган барактардын саны 65 п. б. түзөт. Анын ичинен төрт макала эл аралык наука-метрикалык Scopus базасына киргизилген; 32 макала ОИЦИ публикацияларына кирет; 16 илимий эмгек НАК ПКР тарабынан сунушталган рецензияланган илимий журналдардын тизмесине кирет.

Диссертациянын структурасы жана көлөмү. Диссертация киришүү, төрт бөлүм, жыйынтык жана пайдаланылган булактар тизмесинен турат. Диссертациянын көлөмү – 335 компьютердик текст барагы. Иште 14 таблица жана 11 сүрөт бар.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Биринчи бөлүм: «Реиндустриализациянын теориялык негиздери»

Бул башыңызда реиндустриализациянын маанисине карата теориялык мамилелер негизделген, «реиндустриализация» термининин ар түрдүү аныктамаларын салыштырмалуу анализи жасалган. Ошондой эле, «максаттуу реиндустриализация» категориясын киргизүүнүн зарылдыгы негизделген жана реиндустриализациянын факторлору классификацияланган.

Соңку он жылдыкта илимий дүйнө материалдык өндүрүштүн, анын ичинде өнөр жай тармагын экономика жана коомдун өнүгүшүндөгү ролу боюнча талкууларды активдүү жандантты. Өнөр жайдын экономикадагы өнүгүүдө алган орду боюнча талкууну изилдөөнүн негизинде эки негизги концепция түрү бөлүнүп чыгарылат: материалдык товарларды үстөмдүк кылган өндүрүштү жактаган теориялар; нематериалдык товарларды (маалымат жана кызматтар) үстөмдүк кылган өндүрүштү жактаган теориялар.

Таблица 1.1 – Экономикада тармактардын доминанттуу өнүгүү теорияларынын классификациясы

Экономикадагы тармактардын доминанттуу өнүгүү түрлөрү	Түрлөрү	Негизги постулаттар	Өкүлдөр
Кызмат көрсөтүү жана маалымат тармагындагы үстөмдүк кылган өнүгүү теориялары	Постиндустриализм теориялары	-өнөр жайдын заманбап экономикадагы өнүгүү негизин жокко чыгаруусу; -ички жалпы продукциянын (ИЖП) түзүмүндөгү кызмат көрсөтүү тармагынын жогорку үлүшү; -постиндустриалдык креатосфераны куруу; -адамдык сапаттардын артыкчылыктуу өнүгүшү.	Дж.Гэлбрейт, Д. Белл, Э.Тоффлер, В.Л.Иноземцев, А.И. Колганов, А. В. Бузгалин
	Билим экономикасынын теориялары	-табият рыноктун жана билимдин натыйжалуулугу	П. Друкер, Т. Стюарт, Д.Норт
	Маалыматтык коомдун теориялары	-материалдык товарлар жана кызмат көрсөтүүлөрдү билим аркылуу түзүлгөн баа	Т. Сакайя, М. Кастельс, З. Бжезинский
Өнөр жай тармактарынын үстөмдүк кылган өнүгүү теориялары	Индустриализациянын теориялары	-экономиканын бардык тармактарын пропорционалдуу өнүктүрүү, өнөр жайды туура географиялык жайгаштыруу менен айкалыштыруусу	Е.А.Преображенский, Н.И.Бухарин, Л.Д.Троцкий, Л.Б.Каменев, Н.Д.Кондратьев, Э.И. Рыков, А. Эрлих, Н.Е.Есипов, Койчув Т.К., В.И. Кумсков,

			М. Малабаев
	Индустриализациянын теориялары	-материалдык өндүрүштү, айрыкча реалдуу экономика секторун, отун-энергетика комплексин өнүктүрүүгө колдоо жана өнүктүрүү	Дж.Миллер, Т. Уолтон, У. Ковачич, Дж. Рабкин, Г. Хоспер, Е.Хейман, П.Присекару
	Жаңы индустриализация жана неореиндустриализация теориялары	-ноономика - технологияларда сапаттуу өзгөрүүлөр; -технологиялык укладдардын түзүлүшү; -социалдык багытталган аралаш экономика түзүү; -технологиялык мамиле; -өнүккөн өлкөлөрдүн ТНКлары менен кызматташуу; -улуттук инновациялык системаны күчөтүү; -инновациялык модернизация стратегиясы; -өнөр жай (индустриалдык) зоналарды түзүү; -институттарды түзүү аркылуу жаңы өнөр жай саясатын ишке ашыруу.	

Материалдык жакшы өндүрүүдө үстөмдүк кылган концепциялардын арасында индустриализация, реиндустриализация, жаңы индустриализация жана неореиндустриализация теориялары өзгөчө орун алат.

Кыргызстандын индустриализация жана реиндустриализация процесстерин изилдеген отундук илимпоздорду белгилөөгө болот: Койчуева Т.К., Кумскова В.И., Еремекбаева С., Мусакожоева Ш.М., Камчыбекова Т.К., Касымова В.М., Жапаров А.У., Асанова Т.К., Кудайкулова М.К., Наабер Ю.Р., Баетов Б.И., Абдырова Т.Ш., Аюпова А.Н., Омурканова Ы.К., Токсобаева Г.А., Алкадырова Ч.М.

Индустриализация жана неоиндустриализация теорияларынын алкагында кыргыз экономисттери тарабынан иштелип чыккан стратегиялардын арасында Ш.М. Мусакожоевдин инновациялык модернизация стратегиясы жана Ч.М. Алкадырованын өнөр жай саясатын ишке ашыруу боюнча иштелип чыккан багыттары өзгөчө кызыктуу. Ч.М. Алкадырова «инвестицияларды тартуунун бир инструменту - бизнес жүргүзүү үчүн атайын шарттарды сунуштаган өнөр жай (индустриалдык) зоналарды түзүү» деп эсептейт. Кыргызстандын илимпоздорунун жогоруда аталып өткөн изилдөөлөрү көйгөйдү терең изилдөөгө чоң көмөк көрсөттү, бирок аны толук чечпеди.

Реиндустриализация шарттарындагы башкаруу механизмдеринин институттарын өнүктүрүү концепциясынын принципалдуу айырмачылыгы – институционалдык мамиле.

Экономист илимпоздор тарабынан сунушталган «реиндустриализация» категориясынын көптөгөн аныктамалары бар. Бул түшүнүктөрдүн көп түрдүүлүгү жана мааниси ар кандай көз караштарда айырмаланат.

Таблица 1.2. – «Реиндустриализация» түшүндүрмөсүнүн ар кандай аныктамаларынын салыштырмалуу талдоосу

	Авторлор	«Реиндустриализация» аныктамасы	түшүнүгүнүн
1	Т. Уолтон, Дж. Миллер, Дж. Рабкин, У. Ковачич	атайын уруштан кийинки мезгилдеги өнөр жайды калыбына келтирүү саясаты	
2	С.Д. Бодрунов	өлкөнүн экономикасында өнөр жайдын ролун жана ордун негизги компонент катары калыбына келтирүүгө багытталган иш-чаралар топтому	
3	О.С. Сухарев	индустриалдык-технологиялык негизди пландуу түрдө калыбына келтирүүгө багытталган экономикалык саясат	
4	О. Мамедов	мамлекеттик бюджеттин эсебинен экономикалык өсүүнү стимулдаштыруу, эскирген тармактарды жаңылоо жана жаңы өнөр жай тармактарын түзүү максатында ¹	
5	А.А.Мальцев, К. Мерсиер-Суисса, А. Э. Мордвинова	бир жагынан, иштетүү өнөр жайын кайра жандантуу процесси жана экинчи жагынан, ушул процессти колдогон мамлекеттик саясат	
6	С.Г. Ковалев	өндүрүш потенциалын мекенине кайтаруу ²	
7	С. Д. Валентей жана башкалар	өнөр жайды модернизациялоо активдүү системалык өнөр жай саясатын жүргүзүү негизинде, өндүрүш аппаратынын жаңыртылышын, структуралык (тармактык) бүтүндүктү калыбына келтирүүнү, кадрдык маселелерди чечүүнү жана өлкөнүн өнөр жай потенциалынын мейкиндиктик характеристиктерин теңшөөнү камтыган ³	
8	Эркин экономикалык коомчулук	өнөр жайды реорганизациялоо аркылуу интенсивдүү өнүктүрүү ⁴	
9	П. Присекару	ВВП структурасында иштетүү өнөр жайынын үлүшүн көбөйтүүгө багытталган саясаттын түрү	

Булак: автор тарабынан мезгилдүү басылмалардын материалдары жана макалаларынын негизинде түзүлдү.

Акыркы жылдары экономикалык адабиятта, ошондой эле ата мекендик жана чет өлкөлүк булактарда «реиндустриализация» түшүнүгү менен бирге

¹ О. Мамедов Бизге реиндустриализация эмес, реэкономизация керек! / О.Мамедов // Айыл. –2016. - 14-Том. – № 4. - 6-13-бб.

² С.Г. Ковалев Глобалдашкан дүйнөдө трансформациялык жаңы өнүгүүнүн теориясы / с.г. Ковалев. - Санкт-Петербург.: Спбгуп басмасы, 2002. – 324 б.

³

⁴ Кайра индустриялаштыруу. Россиянын эркин экономикалык коомунда тегерек стол // жаңы Экономика дүйнөсү. – 2014. – №1. 12 б.

«неоиндустриализация» категориясынын ар кандай аныктамалары кездеше баштады. Мындан тышкары, айрым окумуштуулар бул түшүнүктөр — «реиндустриализация» жана «неоиндустриализация» — бирдей же тең мааниге ээ деп ырасташат. Экономикалык категориялардын маңызы боюнча талкууга «реиндустриализация» жана «неореиндустриализация» маселелеринде кыргызстандык окумуштуулар да кошулду.

Таблица 1.3. – «Неоиндустриализация» категориясынын ар түрдүү аныктамалары

	Авторлор	«Неоиндустриализация» түшүнүгүнүн аныктамасы
1	Ш.М. Мусакожоев, Б.А. Токсобаева, А.У. Жапаров	Неореиндустриализация инновациялык сектордун атаандаштык артыкчылыктарын түзүүдө көрүнөт.
2	Т.Ш. Абдыров	Неореиндустриализация — бул инновациялык ишмердүүлүктүн жыйынтыгы, ал заманбап өндүрүштөрдү өнүктүрүү үчүн инновациялык кластерлерди түзүүдө чагылдырылат
3	Л.С. Бляхман	Неореиндустриализация — бул экономикалык өсүштүн модели, анын негизин сырьё комплекси эмес, жаңы жана салттуу тармактардагы жогорку технологиялуу өндүрүштөр түзөт.
4	С.С. Губанов	Неоиндустриалдык экономика – бул илимге негизделген экономика, жумуш күчүн үнөмдөөчү.
5	А. Мартынов	Неоиндустриализация – бул жогорку эффективдүү жана жогорку технологиялык экономика менен коштолгон, алдыңкы инновациялык сектордун жыйынтыгы.
6	А. Селезнев	Неоиндустриализация – бул жогорку технологиялык реконструкция менен коштолгон улуттук экономикасынын масштабдуу кайра куруу процесси.
7	Г.Х. Батов, Т.Г. Агиевич, Н.В. Аникеева, Е.В.Кузьмина, Г.С.Мерзликина, О.А. Минаева, О.С. Олейник, В.Ф.Трунина, С.А.Шевченко, Е.В. Котов	«Реиндустриализация» жана «неоиндустриализация» терминдери идентиктер, анткени алардын ишке ашыруу принциптери жана багыттары бирдей.

Көптөгөн экономикалык категориялардын «реиндустриализация» жана «неоиндустриализация (неореиндустриализация)» түшүнүктөрүн изилдөө жана отандык жана чет элдик окумуштуулардын эмгектерин талдоо натыйжасында, бул түшүнүктөрдү тактоонун гана зарылдыгы эмес, ошондой эле илимий аймакка «целесоориентированная реиндустриализация» түшүнүгүн киргизүү керектелет деп жыйынтык чыгарылды.

«Реиндустриализация», «неореиндустриализация» жана «максаттуу реиндустриализация» түшүнүктөрү бирдей эмес, анткени биринчи категория өткөн масштабда өнөр жай өндүрүшүн калыбына келтирүүнү билдирет, бирок модернизациялоо жана жаңылыктарды киргизүү жок. Экинчи категория («неореиндустриализация») болсо, өнөр жай секторун калыбына келтирүүнү жана инновациялык технологияларды киргизүүнү сунуштайт.

«Максаттуу реиндустриализация» – бул конкреттүү максаттарга негизделген өнөр жай өндүрүшүнүн башкы ролун калыбына келтирүү процесси. Бул процесс максаттуу көрсөтмөлөрдүн аткарылышын кадамдарга (пункттарга) бөлөт.

«Максаттуу реиндустриализациянын» негизги максаты улуттук өнөр жайды мурдагы түрүндө калыбына келтирүү эмес, өткөндөгү ийгиликтер талашсыз жана көрсөткүчтүү болсо да, азыркы заманбап өнөр жайды түзүү болуп саналат. Бул радикалдуу жаңыртуу жана технологиялар, өндүрүштүк негиз, чыгарылган продукциянын ассортиментин, экономикалык механизмдин институттарын, квалификацияларды жана кызматкерлердин квалификациясын кайра түзүү аркылуу ишке ашырылат.

«Максаттуу реиндустриализация» – бул жөн гана бардык өнөр жай ишканаларын кайра калыбына келтирүү эмес. Бул экономикалык татаал көрүнүш, өнөр жайдын башкы ролун жана доминанттуу үлүшүн калыбына келтирүүдө көптөгөн багыттарга, тактап айтканда, «калкыган өсүштү өстүрүүчү пункттарга» артыкчылык берүү менен чагылдырылат. Ар кандай өлкөлөр үчүн ушул артыкчылыктуу багыттар же «калкыган өсүштү өстүрүүчү пункттар» экономикалык, географиялык, саясий, тарыхый ж.б. шарттарга жараша айырмаланат.

Мындан тышкары, акыркы он жылдыкта экономикалык журналдардын беттеринде реиндустриализация процесстерине таасир этүүчү факторлор боюнча жандуу талкуулар жүрүүдө.

Жакынкы жылдары мезгилдүү басылмаларда кездешкен реиндустриализация факторлорунун көп түрдүүлүгүн биз төмөнкү белгилер боюнча классификациялоону сунуштайбыз:

Таблица 1.4. – Реиндустриализация факторлорунун белгилери боюнча классификациясы

Номери	Реиндустриализация факторлорунун белгилери	Реиндустриализациянын факторлору
1	Механизмдеринин түрү боюнча	Институционалдык жана экономикалык
2	Процеске тасир боюнча	Процессти колдоочу жана кедергиле жаткан
3	Пайда болуу жаратылышы боюнча	Экзогендик жана эндогендик
4	Ролдук белгилери боюнча	Негизги жана экинчи даражадагы
5	Таасирдин формасы боюнча	Түз жана кыйыр
6	Кийингеч убактысы боюнча	Кыска мөөнөттүү жана узак мөөнөттүү

7	Комплексүүлүктүн даражасы боюнча	Бир факторлуу жана көп факторлуу
8	Өлчөмдүүлүк даражасы боюнча	Өлчөмдүү жана өлчөмсүз
9	Таасир критерийлери боюнча	Саны жана сапаты
10	Регулировкалоо мүмкүнчүлүгү боюнча	Регулировкалоо мүмкүн болгон жана мүмкүн эмес

Булак: автор тарабынан түзүлдү

Реиндустриализация факторлорунун акыркы жылдары мезгилдүү басылмаларда кездешкен систематизациясы төмөнкү белгилер боюнча классификациялоого мүмкүнчүлүк берди: таасир механизмдеринин түрү боюнча (институционалдык жана экономикалык); процеске таасири боюнча (процессти колдоочу жана кедергиле жаткан); пайда болуу жаратылышы боюнча (экзогендик жана эндогендик); ролдук белгилери боюнча (негизги жана экинчи даражадагы); таасир формасы боюнча (түз жана кыйыр) жана башка.

Институционалдык факторлор реиндустриализацияга юридикалык, илимий-техникалык, саясий, социалдык, маданий жана башка факторлорду киргизет, алар өнөр жай секторунун калыбына келтирүү жана өнүгүү динамикасына таасир этет. Институционалдык факторлор реиндустриализацияга карата эки тараптуу мүнөзгө ээ, башкача айтканда, алар экономикадагы реиндустриализацияны колдоочу факторлор катары да, кедергиле жаткан факторлор катары да чыгышы мүмкүн.

Реиндустриализация процесстерине кедергиле жаткан факторлордун арасында, биринчи кезекте, *институционалдык тоскоолдуктарга* көңүл буруу керек. (системалык; юридикалык; маалыматтык; кесиптик-билим берүү; демографиялык; мотивациялык).

Диссертациянын экинчи бөлүмү «Институционалдык мамиле: экономикалык механизмди жана реиндустриализацияны изилдөө» деп аталат.

Изилдөөнүн предмети – жаңы муундагы максаттуу индустриализацияны түзүү процессинде экономикалык механизм институттары ортосунда пайда болгон экономикалык байланыштардын жыйындысы.

Изилдөөнүн объектиси – Кыргыз Республикасындагы экономикалык механизм институттары болуп саналат, бул реиндустриализациянын алдын ала шарттарын түзүү жана максаттуу реиндустриализацияга өтүү шарттарында.

Бул бөлүмдө экономикалык механизмди изилдөөнүн теориялык жана методологиялык аспектери, анын ичинде экономикалык механизм институттары, экономикалык механизм институттарын изилдөөдө методологиялык маселелер жана чет өлкөлүк тажрыйбанын негизинде экономикалык механизм институттарынын реиндустриализация процессине тийгизген таасирлери изилденген. Бул тажрыйба республикада колдонуу мүмкүнчүлүктөрүн аныктоого жардам берет.

Экономикалык мектептердин экономикалык механизмге карата ар кандай теориялык жана методологиялык мамилелери либералдык; тең салмактуу; теориялык-экономикалык жана институционалдык болуп бөлүнөт. Биздин оюбузча, экономикалык механизмге карата теориялык жана методологиялык мамилелердин арасынан *институционалдык мамиле* эң келечектүү болуп саналат, анткени:

- биринчи кезекте, институционалдык мамиле жетишсиз иштелип чыккан;
- экинчи кезекте, улуттук экономиканын өнүгүүсүнө таасир берүү принциптерин так көрсөтүүгө мүмкүнчүлүк берет, экономикалык механизмдин өзүн конкреттүү тарыхый мезгилде иштеп жаткан формалдык жана формалдык эмес институттар аркылуу өнүктүрүү векторун аныктоого жардам берет.

Таблица 2.1. – Теориялык жана методологиялык мамилелердин экономикалык механизмге классификациясы

Теориялык жана методологиялык мамиле	Теориялык жана методологиялык мамиле	Теориялык жана методологиялык мамиле	Теориялык жана методологиялык мамиле
<i>либералдуу</i>	Физиократия мектеби	Экономикалык механизмдин жеке элементтерин изилдөө	Ф. Кэне, В. Мирабо, Дюпон де Неймур, В.Гурне
	Классикалык саясий экономика мектеби	Экономикалык механизм теориясынын негиздери коюлган	А. Смит, Д. Рикардо, Ж.Б. Сэй
	Неолибералдык мектеби		В. Ойкен,, А. Мюллер-Армак, М. Фридман, Ф. фон Хайек,
<i>тең салмактуу</i>	Маржиналисттер жана неоклассиктер мектеби	Илимий аймакка «экономикалык механизм» түшүнүгү киргизилди	А. Курно, А. Маршалл, Л. Вальрас
<i>теориялык-экономикалык</i>	Марксизм-ленинизм мектеби	Социалисттик экономикалык механизмди анализдөө негиздери иштелип чыккан	К. Маркс, В.И. Ленин.
	Советтик социалисттик экономикалык механизм теориясынын мектеби	Пландарылган экономикалык механизмдин концепциясы иштелип чыккан	Л. И. Абалкин, П.Г. Бунич, С.С. Оноприенко, Дзарасов

	Чет элдик экономикалык механизм теориясынын мектептери	Рыноктук экономикалык мамилелер шарттарында экономикалык механизм теориясынын өнүгүшү	Дж. Кейнс, Дж. Робинсон, А. Пигу, Р. Лукас
<i>Институционалдык</i>	Германиянын тарыхый мектеби		Ф. Лист, А. Мюллер, Л. Шмолер, К. Бюхер, В. Рошер, В. Зомбарт, М. Вебер
	Азыркы институционализм жана неоинституционализм мектептери		Д. Норт, Дж. К. Гэлбрейт, Р. Коуз, Н.Н. Лебедева
	Отандык кыргыз экономика мектеби		Т.К. Койчуев, Дж. А. Мусаева, А.Н. Аюпов, И.С. Шатманов, Р.Ш. Базарбаева, Бакас уулу Бахтыяр

Отандык жана чет элдик адабиятта «институционалдык механизм» жана «экономикалык механизм институттары» түшүнүктөрү боюнча белгилүү терминологиялык айырмачылыктар байкалат. Бул маселеде төмөнкүлөрдү эске алуу зарыл: биринчи кезекте, «институционалдык механизм» жана «экономикалык механизм институттары» түшүнүктөрү бирдей эмес экенин белгилөө; экинчи кезекте, «экономикалык механизм институттары» түшүнүгүнүн аныктамасын тактоо зарыл.

Биз төмөнкүдөй түшүндүрмөнү сунуштайбыз: *экономикалык механизм институттары – бул формалдык жана формалдык эмес институттардын жыйындысы, алар эреже жана тышкы мажбурлоо механизмдин камтып, экономикалык ишмердүүлүк процесстерине жана субъекттер ортосундагы экономикалык мамилелерге таасир этет.*

Бул түшүндүрмөнү тактоо *изилдөө предметин* аныктоого жардам берет, бул болсо илимий концепцияны иштеп чыгууда маанилүү аспект болуп саналат.

Экономикалык механизмдин формалдык институттарынын жыйындысына төмөнкүлөрдү киргизүүгө болот:

- Закон чыгаруу институттары;
- Коррупцияга каршы күрөш институту (антикоррупциялык институт);
- Контролдоо жана жөнгө салуу институттары;
- Билим берүү институттары;
- Малийдик институттар.

Биздин оюбузча, азыркы этапта негизги экономикалык механизм институту билим берүү институттары болуп саналат, ал билим берүү жана илим институттарын, ошондой эле санариптештирүү институттарын камтыйт, буларды схемалык түрдө көрсөтсө болот:

Сүрөт 2.1. – Билим институту

Жогоруда аталган экономикалык механизмдин бардык институттары формалдык жана формалдык эмес эрежелер менен аныкталат.

Формалдык экономикалык механизм институттары – бул, биринчи кезекте, өлкөдө экономикалык ишмердүүлүктү жөнгө салган мыйзамдар, жарлыктар, кодекстер, көрсөтмөлөр, чечимдер. Кабыл алынган мыйзамдар, анын ичинде өнөр жайдагы ишмердүүлүктүн эрежелерин аныктаган мыйзамдар, трансакциялык чыгымдарга таасир этет, бул болсо өз кезегинде натыйжалуулукка жана жыйынтыктарга таасир кылат.

Формалдык эмес экономикалык механизм институттарына адаттар, салттар, тукумдук, этникалык, жердештик жана башка жеке байланыштар, коррупциялык схемалар, маданият (мисалы, калктын акча жыйноо маданияты, бул болсо инвестициялоо мүмкүнчүлүктөрүнө таасир этет) кирет.

Шарттардын формалдык жана формалдык эмес экономикалык механизм институттарынын шайкештиги экономика үчүн идеалдуу абал болуп саналат, бирок реалдуу жашоодо мындай учурлар сейрек кездешет. Көбүнчө формалдык жана формалдык эмес экономикалык механизм институттары бири-бирине каршы келбесе да, бирин-бири толуктап турган абалда болбойт.

Методологиялык маселелердин арасында экономикалык механизм *институттарын* изилдөөдө алардын *сапаты жана натыйжалуулугун* өлчөө маселелери бар. Институттардын натыйжалуулугун өлчөө боюнча экономикалык илимде бирдиктүү пикир жок, ошондуктан эки негизги мамилени бөлүп көрсөтөбүз:

- Натыйжалуу мамиле;
- Институционалдык мамиле.

Натыйжалуу мамилени колдогондордун арасында кыргызстандык окумуштуу Шатманов И.С. көз карашын белгилеп кетүү керек, ал эффективдүүлүк экономикалык категория катары жыйынтыктарды чыгымдарга бөлүү менен аныкталат деп эсептейт. Анын пикири боюнча, «институттардын

натыйжалуулугу – бул трансакциядан алынган кирешелерди трансакциялык чыгымдарга бөлүү:

$$Эн = TrR / TrC$$

Эгерде бул катыш 1ден чоң болсо, анда институт натыйжалуу жана ишенимдүү деп айтууга болот⁵.

Институционалдык мамиле чегинде натыйжалуу институционалдык система түшүнүгү берилет, ал «коомдун узак мөөнөттүү экономикалык өнүгүшүн камсыз кылган система» катары көрсөтүлөт. Мындай абалга жеткен өлкөлөрдө институционалдык тең салмактуулук түзүлгөн, башкача айтканда, белгиленген оюн эрежелери шарттарында контракттык мамилелердин катышуучулары үчүн оюн эрежелерин өзгөртүү пайдасыз болуп калат⁶.

Башка методологиялык маселе институттардын сапатын жана натыйжалуулугун сандык жана сапаттык мүнөздөмөлөрүн берүү үчүн так критерийлердин жоктугу болуп саналат. Азыркы этапта экономикалык теорияда «институттун сапаты» жана «институционалдык система сапаты» түшүнүктөрүнө, ошондой эле сапаттын жалпы түшүнүгүнө байланыштуу бирдиктүү, бардык окумуштуулар тарабынан кабыл алынган илимий мамиле жок.

Бул методологиялык маселе кеңири эмпирикалык изилдөөлөрдү жүргүзүү, институционалдык анализдин алгоритмин иштеп чыгуу, микродеңгээлде жана макродеңгээлде эконометрикалык моделдөө боюнча кыйынчылыктарды жаратат. Институттардын сапатын мүнөздөгөн негизги индекстерди төмөнкүлөрдү белгилеп кетүү зарыл: мамлекеттик башкаруу сапатынын индекси жана коррупцияны кабыл алуу индекси.

Экономикалык механизм институттарынын реиндустриализация процессине тийгизген таасири дүйнөдөгү ар кайсы өлкөлөрдө өзгөчөлүктөргө ээ, анткени насаяттар тарыхый шарттарга, салттарга жана баалуулуктарга айырмаланат. Чет элдик тажрыйбанын изилдөөлөрү институттардын реиндустриализация процессине тийгизген таасиринин ар түрдүүлүгү төмөнкүлөрдү аныктаган:

1. Запад Европа жана АКШ өлкөлөрүндөгү реиндустриализация процессин постсоветтик өлкөлөрдөгү реиндустриализация сценарийинен айырмаланат. Ошентсе да, институттардын реиндустриализация процесстерине тийгизген жалпы мыйзам ченемдүү жана өзгөчөлүктөрү аныкталды. Мына, белгиленгендер: – Институттардын реиндустриализация процессине тийгизген таасири ар түрдүү формалдык эмес институттардын иш-аракеттери менен аныкталат, алар өз кезегинде ошол өлкөнүн тарыхый шарттарына, салттарына жана баалуулуктарга байланыштуу; – Ар түрдүү өлкөлөрдөгү реиндустриализация процессинин өзгөчөлүктөрү экономикалык

⁵ С.Шаманов. Институттар жана экономикалык өнүктүрүү. Монография. LAP LAMBERT Academic Publishing, 2012. Б. 120 <http://dnb.d-dn.be>

⁶ С.Шаманов. Институттар жана экономикалык өнүктүрүү. Монография. LAP LAMBERT Academic Publishing, 2012. Б. 26 <http://dnb.d-dn.be>

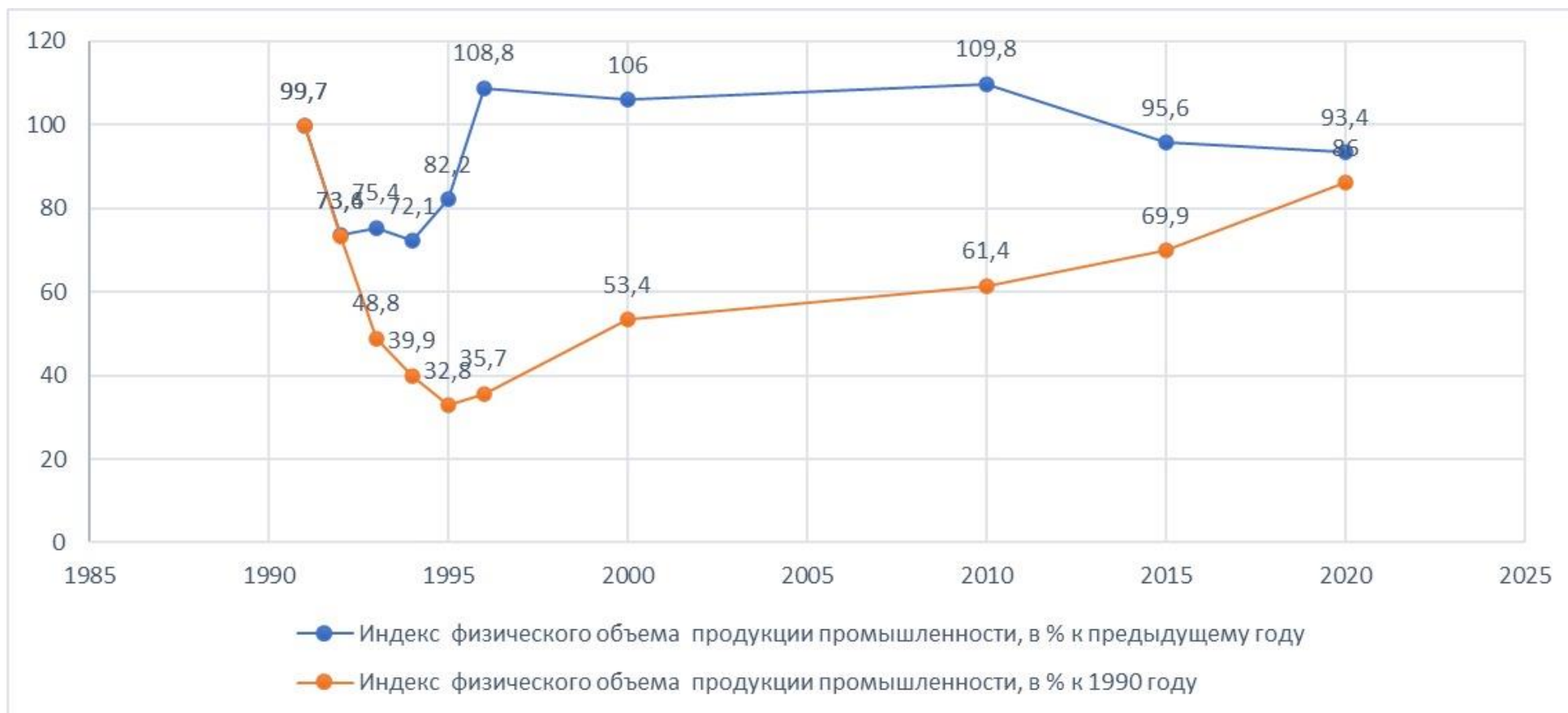
- стратегиянын, институционалдык чөйрөнүн жана экономикалык механизмдин иштөөсүнүн өзгөчөлүктөрү менен шартталат.
2. Запад Европа жана АКШ өлкөлөрүндө, ошондой эле постсоциалисттик өлкөлөрдө, атап айтканда ЕАЭБ өлкөлөрүндө, институционалдык механизмдин реиндустриализация процессине тийгизген таасиринин өзгөчөлүктөрү республиканын шарттарына колдонуу мүмкүнчүлүгү боюнча изилденген.
  3. Жапониянын тажрыйбасы *реиндустриализациядагы ийгиликтерге мамлекеттик экономикага* аралашуу жана ишканалардагы формалдык эмес мамилелердин өзгөчөлүктөрү *чоң таасирин тийгизерин* көрсөтөт.
  4. АКШнын мисалы, заманбап ИТП (информатика, микроэлектроника, робототехника, биотехнологиялар, жаңы материалдар) тармактарындагы жетишкендиктерди экономикадагы традициялык тармактарга колдонуу үчүн пайдалуу болуп саналат. Башкача айтканда, АКШдагы реиндустриализация билим берүү институтунун (билим берүү, илим институттары) өркүндөтүлүшү менен камсыздалат, бул Кыргызстандын шартында колдонууга ылайыктуу.
  5. ЕАЭБ өлкөлөрүнүн экономикалык өнүгүшүн токтотуп жаткан негизги фактор болуп, бардык өлкөлөрдө реиндустриализация жана социалдык-экономикалык модернизациянын аяктабай калгандыгы болуп эсептелет. ЕАЭБ өлкөлөрү ар түрдүү социалдык-экономикалык шарттарда жайгашкан, ошондой эле ар бир өлкө экономикалык механизмдин институттарынын өнүгүү өзгөчөлүктөрү менен айырмаланат.

Диссертациянын үчүнчү бөлүмү «Кыргыз Республикасында чарбалык механизм институттарын өнүктүрүү жана өнөр жайдын эволюциясы».

Бөлүмдө пландуу жана рыноктук чарбалык механизм институттарынын иштөө шарттарында республиканын өнөр жайынын өнүгүшү, ошондой эле формалдуу жана формалдуу эмес институттардын Кыргыз Республикасында өнөр жай өндүрүшүнүн өнүгүшүнө тийгизген таасири изилденген.

XX кылымдын аягында пландаштырылган экономикалык механизмдин шарттарында формалдуу жана формалдуу эмес институттардын кагылышуусу акыр аягында өткөөл процесстерден, механизмдин өзүнөн жана Советтер Союзунун ыдырашынан өз чечилишин тапты. Өз кезегинде, бул чыр-чатак мурдагы СССРдин дээрлик бардык республикаларында, анын ичинде Кыргыз Республикасында экономиканын трансформациялык төмөндөшүн шарттады. Кыргыз Республикасынын экономикасындагы трансформациялык төмөндөө 6 жыл бою уланды, ал эми ИДПнын көлөмүнүн азайышынын жалпы өлчөмү ушул мезгилде 50% ды түздү. Кыргызстандын экономикасында продукция өндүрүүнүн көлөмүнүн кыскарышы бардык тармактарда орун алган, бирок баарынан да республиканын өнөр жайы жабыр тарткан. Пландуу чарбалык механизмден рыноктук механизмге өтүү Кыргызстандагы өнөр жай өндүрүшүнүн физикалык көлөмүнүн индекстеринин динамикасына терс таасирин тийгизди (3.1.сүрөттү карагыла)

Сүрөт 3.1. - Кыргызстандагы өнөр жай өндүрүшүнүн физикалык көлөмүнүн индекси
Булак: автор тарабынан түзүлгөн⁷

⁷ Кыргыз Республикасында цифраларда жана фактыларда белгисиз 30 жыл. Бишкек, 2021.3 хочет://уч. gov. kg/files/news/froala/1414587ce8a3208483d86e378d48e3668185f53f. Pd

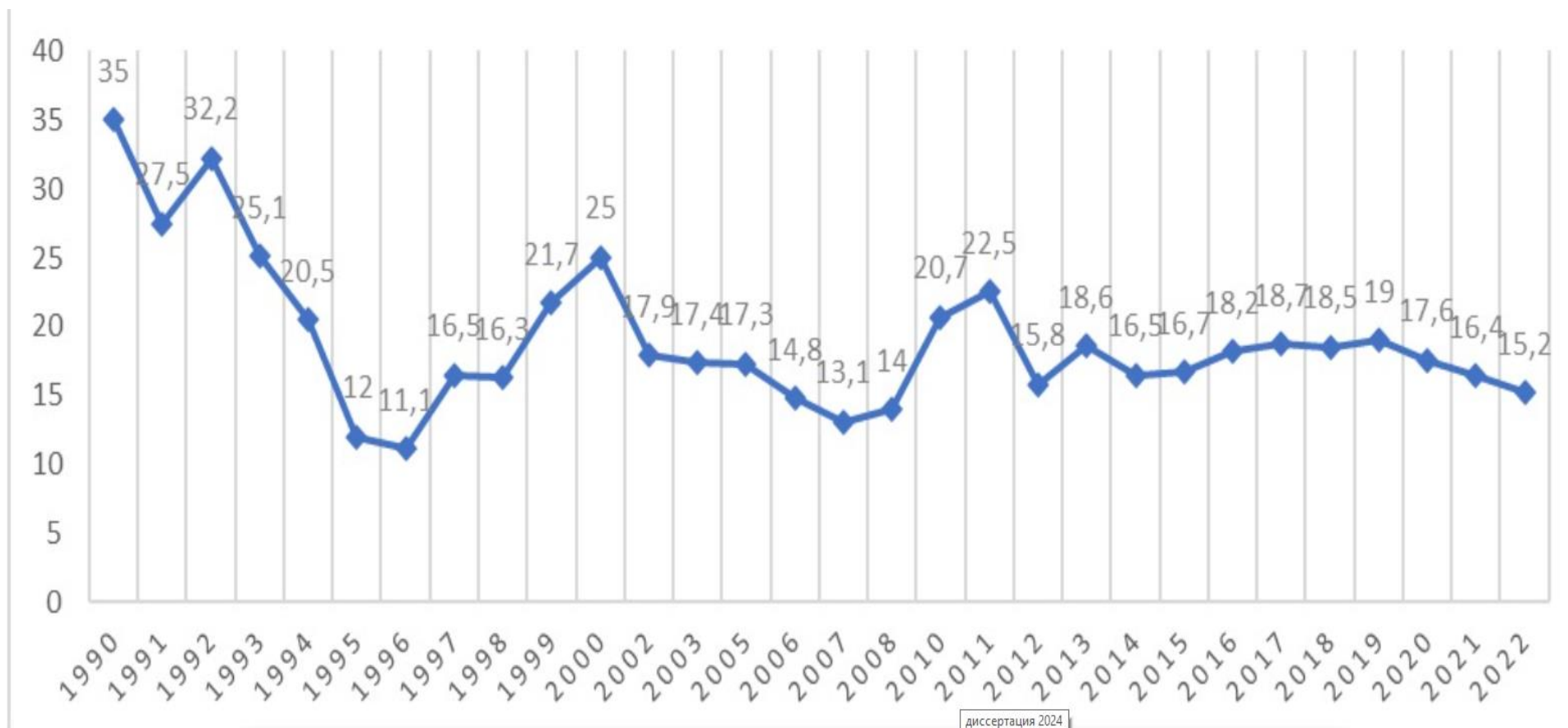
3.1. сүрөттө көрүнүп тургандай, 1991-жылдан 1995-жылга чейинки мезгилде Кыргызстанда өнөр жай ИДПсынын көлөмү 67,2% га, башкача айтканда жарымынан көбүнө кыскарган. Эгерде 1992 – жылы өнөр жай продукциясын өндүрүү 1990 – жылга карата % менен 73,4% түзсө, 1994-жылы-39,9%, ал эми 1995-жылы өнөр жай продукциясын өндүрүү-32,8% түзүп тарыхый минимумду көрсөткөн. 1996-жылдан баштап өнөр жай продукциясын өндүрүүнүн көлөмү өткөн жылга карата % менен жогорулагандыгы белгиленген. Алсак, 1996-жылдан тарта өнөр жай продукцияны өндүрүү кескин өсүп, 1995-жылга салыштырмалуу 8,8% га, 1997-жылы өткөн жылга салыштырмалуу – 39,7% га, 1998 – жылы – 5,3% га, 1999-жылы-4,3% га төмөндөөнү, 2000-жылы-6% га көбөйүүнү көрсөткөн. Бирок ошого карабастан, 2000-жылы өнөр жай продукциясын өндүрүү 1990-жылга карата % менен алганда 54% гана түзгөн.

Кийинки жылдары, бир нече жылдан тышкары (2002-ж., 2005-ж., 2006-ж., 2009-ж.) өнөр жай продукциясын өндүрүүнүн көлөмү өткөн жылга карата % менен көбөйгөнүнү көрсөтүүдө (4-тиркемени караңыз). Бирок 1990 – жылга карата өнөр жай продукциясын өндүрүү көлөмүнүн динамикасынын % менен салыштырма талдоосу көрсөткөндөй, 2010 – жылы Кыргызстанда өнөр жай өндүрүшүнүн физикалык көлөмүнүн индекси базистик көрсөткүчтүн (1990-ж.) 61,4% гана, 2015-жылы-69,9% ды, ал эми 2020-жылы-86% ды түзгөн.

Өнөр жайды өнүктүрүү үчүн, атап айтканда, экономиканы өнүктүрүү үчүн ИДПнын түзүмүндөгү өнөр жайдын үлүшү сыяктуу көрсөткүч маанилүү ролду ойнойт. Белгилей кетсек, «дүйнөлүк экономикадагы өнөр жай секторунун үлүшү кошумча нарктын 28% түзөт. Өнөр жай секторунун эң жогорку үлүшү (49%) Азия-Тынч океан аймагынын тез өнүгүп жаткан экономикасына мүнөздүү. Өнөр жай өндүрүшүнүн көпчүлүк бөлүгү өнүккөн өлкөлөрдө топтолгон, бул өнөр жайдын глобалдык кошумча наркынын болжол менен 75% түзөт»⁸. Кыргызстандагы бул көрсөткүчтүн динамикасын изилдейбиз.

---

⁸ <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-segmenta-obrabatyvayushey-promyshlennosti-v-razvitii-mirovoy-ekonomiki/viewer>

Сүрөт 3.2 - Кыргыз Республикасынын ИДП түзүмүндөгү өнөр жайдын үлүшү % менен
 Булак: автор тарабынан маалыматтар боюнча түзүлгөн⁹

⁹ Кыргыз Республикасынын өнөр жайы (2006-2010) <https://stat.kg/media/publicationarchive/c9dfc0a6-2567-46e3-a410-618e9fadcb9b.pdf>

Кыргыз Республикасында ИДПга карата пайыздык көрсөткүчтө өнөр жайдын дүң кошумча наркынын үлүшү 1990– жылы 35% түзсө, 1992-жылы-32,2% түзгөн. 1992-1996 – жж. мезгил аралыгында өнөр жай ДКН үлүшү жыл сайын кыскарып, 1996-жылы ал өзүнүн тарыхый минимумуна-11,1% жеткен, ал эми ошол эле мезгилде айыл чарбанын ДКН үлүшү 46,2% ды түзгөн.

3.2 сүрөттө берилген статистикалык маалыматтарды изилдөө– Кыргыз Республикасынын ИДП түзүмүндөгү өнөр жайдын үлүшүн изилдөөдө 1991-1995-жж. деиндустриализация болгон деген жыйынтыкка келүүгө болот. Академик Т.К. Койчуев Адилет белгилегендей: «өлкө индустриалдык-агрардык жактан алсыз агрардык өлкөгө айланды»¹⁰. 2000-2001-жылдарга карата өнөр жайдын ДБ үлүшү 25% маанисине жакындады (3.2 сүрөттү караңыз.), бирок, тилекке каршы, кийинки жылдары 2002-жылдан баштап 2023-жылга чейин өнөр жайдын салыштырма салмагы 13,1% дан (2007 – ж.) 22,5% га чейин (2011 – ж.) өзгөргөн, башкача айтканда өнөр жай өндүрүшүнүн ХХ кылымдын 90 – жылдарынын деңгээлине чейин калыбына келиши 2020-2023-жылдар аралыгында дагы байкалбай, 2020-жылы өнөр жайдын салыштырма салмагы-17,4%, - 2021-жылы -16,4%, 2022-жылы -15,2%, ал эми 2023-жылы-20,1% түзгөн.

1991-2022-жылдар аралыгында Кыргызстандын өнөр жайынын өнүгүшүн мүнөздөгөн статистикалык маалыматтарды талдоо төмөнкү этаптарды бөлүп көрсөтүүгө мүмкүндүк берди:

- I этап – трансформациялык индустриялаштыруу этабы (1991-1995 жж.)
- II этап – өнөр жайды жарым-жартылай жандандыруу этабы (1996-2000 жж.)
- III этап – кайра индустриялаштыруунун өбөлгөлөрүн түзүү этабы (2001-2023 жж.)

Кыргыз Республикасында өнөр жайды өнүктүрүүнүн ар бир этабында чарбалык механизм институттарынын таасири олуттуу жана бир түрдүү болбогондугу негиздүү.

Индустриализациялоонун институционалдык факторлоруна төмөнкүлөр кирет:

- өнөр жайды жөнгө салууда мамлекеттин ролунун алсыроосу;
- мамлекеттик ишканаларды менчиктештирүүнүн жүрүшүндөгү институттук фиаско;
- өнөр жай өндүрүшүнө өздүк чийки зат ресурстарын тартууга түрткү берүүчү институттук механизмдин жоктугу;
- чет өлкөлөрдөн көчүрүлгөн институттарды трансплантациялоо.

Бирок эң башкысы, 1991-1995 жылдар аралыгында Кыргызстандын экономикасы үчүн мыйзамдарды сактоого мамлекеттик мажбурлоонун төмөнкү деңгээли мүнөздүү, ошону менен бирге пландык механизмдин шарттарында колдонулган көптөгөн ченемдик-укуктук актылар өз актуалдуулугун жоготкон, ал эми рыноктук чарбалык механизмге ылайык

¹⁰ Т. К. Койчуев, КР УИАнын академиги, п. т. Койчуева эгемендиктин 20 жылында Кыргызстандын экономикасы <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/574784>

келген жаңы ченемдик-укуктук актыларды иштеп чыгууга жана кабыл алууга үлгүргөн эмес.

Мындай институционалдык шарттарда мамлекет иш жүзүндө өзүнүн негизги функцияларын аткара албай калгандыгы, анын ичинде натыйжалуу чарбалык иш үчүн шарттарды түзө албагандыгы, экономиканы акча массасы менен камсыз кыла албагандыгы, бартердик өндүрүштүк мамилелерди өнүктүрүүгө алып келген. Мындан тышкары, туруксуз жана күтүүсүз институттук чөйрө криминалдык түзүмдөрдүн активдүү катышуусуна жана чайкоочулуктун өнүгүшүнө түрткү берген, алардын Кыргызстандагы дээрлик бардык рынокторду жана бажыны контролдоосуна алып келген.

Кыргыз экономикасынын институттук чөйрөсүндө өнөр жайды өнүктүрүүнүн экинчи этабында олуттуу трансформация болгон, анын ичинде рыноктук экономикалык мамилелерге мүнөздүү болгон чарбалык механизм институттары түзүлүшү болуп саналат.

Өнөр жай өндүрүшүнүн жарым-жартылай жандануу этабында институционалдык факторлор маанилүү ролду ойногон. Ошентип, 1996-2000-жылдары Кыргыз Республикасынын өнөр жайын өнүктүрүүнүн укуктук негиздерин түптөгөн ченемдик укуктук база түзүлгөн. 1998-жылы Кыргыз Республикасынын «Инновациялык ишмердүүлүк жөнүндө» мыйзамы кабыл алынган, бул албетте, өнөр жай өндүрүшүнүн өсүшүн стимулдаштырууну камсыз кылган.

Үчүнчү этапка өтүү, рынок шарттарында экономикалык механизм институттарын өнүктүрүү көз карашынан алганда, бир нече жагдайлар (факторлор) менен байланышкан:

- мамлекеттик жөнгө салуу институттарын Кыргызстандын экономикасына кайтаруунун зарылдыгын түшүнүү, анткени «көзгө көрүнбөгөн кол принциби» XXI кылым учун эмес Адам Смиттин доору үчүн толук ылайыктуу экени аныкталган;
- мамлекет формалдуу эрежелердин сакталышын көзөмөлдөөнү көбөйттү, анын ичинде салык контролун жөнгө салды бул формалдуу эмес «уруксат берүү» институтунун жок болушуна алып келди;
- ишкерлердин стимулдары өзгөрдү, алар инвестицияларды жүгүртүү чөйрөсүнө эмес, негизинен реалдуу секторго, башкача айтканда соодага багыттай башташты;
- дүйнөлүк экономикалык өнүгүүнүн мыйзам ченемдүүлүгү катары санариптештирүү институтун киргизүү;
- билим институтунун өнүгү, анын ичинде ишкердик иште компьютердик технологияларды бардык жерде колдонуу;
- мамлекет деңгээлинде коррупцияга каршы ишмердүүлүк институту таанылды;
- формалдуу жана формалдуу эмес институттардын деңгээлинде ишкердик, анын ичинде өнөр жай ишмердүүлүгүнүн эркиндиги камсыз кылынды.

Бардык факторлор чогуу алганда Кыргызстандын экономикасында реиндустриализациянын өбөлгөлөрүн түзүүгө өбөлгө түздү.

Кыргыз Республикасында өнөр жай өндүрүшүн өнүктүрүүгө институттук факторлордун таасирин аныктоо үчүн бир нече корреляциялык-Регрессиялык талдоо жүргүзүлгөн.

Натыйжалуу көрсөткүч (Y) катары өлкөдөгү өнөр жай өндүрүшүнүн өнүгүү деңгээлин билдирүүчү катары дүң кошумча наркты (ProizTekDoll) кабыл алабыз.

Натыйжалуу көрсөткүчкө потенциалдуу таасир этүүчү жөнгө салуучу факторлор катары дүйнөлүк банктын отчетторунан¹¹ алынган негизги чондуктар: мыйзамдардын сапаты; мыйзамдын үстөмдүгү; коррупцияны ооздуктоо; саясий туруктуулук жана зомбулуктун жоктугу; өкмөттүн ишинин натыйжалуулугу; калктын пикирин эске алуу жана мамлекеттик органдардын отчеттуулугу пайдаланылды. Статистикалык популяциянын белгилеринин ортосундагы өз ара байланыштарды изилдөө байланыштын формасын жана сандык мүнөздөмөсүн, ошондой эле тыгыз байланыштын даражасын аныктоодо турат.

Фактордук жана натыйжалык белгинин ортосундагы тыгыз байланышты аныктоо үчүн (түз сызыктуу байланышта) формула боюнча эсептелген жупташкан сызыктуу корреляция коэффициенти r_{xy} деп аталган көрсөткүч эсептелет:

$$r_{xy} = \frac{\sum (x - \bar{x}) \cdot (y - \bar{y})}{\sqrt{\sum (x - \bar{x})^2 \cdot \sum (y - \bar{y})^2}}$$

Бирдикке канчалык r_{xy} жакындаганына жараша алсыз, орточо, тыгыз байланыш айырмаланат.

Эконометрикалык моделдерди курууда эң көп колдонулат аныктоо коэффициенти деп аталган көрсөткүч болуп саналат:

$$D = r^2 \cdot 100\%$$

Бул көрсөткүч натыйжалуу көрсөткүчтүн пайыздын ченемде өзгөрүштүк фактордук белгилерге карата болгон көз карандылыгын көрсөтүп турат. Детерминация коэффициенти эң конкреттүү көрсөткүч болуп саналат гана анткени ал жалпы натыйжадагы канча үлүш топтун негизинде коюлган факторго жараша болот деген суроого жооп берет.

Регрессиялык анализ байланыштын аналитикалык туюнтмасын аныктоодон турат, анда бир чондуктун өзгөрүшү (көз каранды же натыйжалуу белги деп аталат) бир же бир нече көз карандысыз чондуктардын (фактордук белгилер) таасири менен шартталган.

Регрессиялык тендемелердин куруу проблемаларынын бири алардын өлчөмү болуп саналат, башкача айтканда, моделге киргизилген жагдай белгилердин санын аныктоо. Алардын саны оптималдуу болушу керек. Кичине, маанилүү эмес факторлорду алып салуу менен өлчөмдүүлүктү

¹¹ <https://data.worldbank.org/country/kyrgyz-republic>

азайтуу тезирээк жана сапаттуу моделди алууга мүмкүндүк берет. Ошол эле учурда, кичинекей өлчөмдүү моделдин курулушу анын изилденип жаткан кубулушту же процессти толук сүрөттөбөшүнө алып келиши мүмкүн.

Регрессия теңдемелеринин параметрлерин баалоо (a_0 , a_1 , и a_k) эң аз квадраттар методу менен жүзөгө ашырылат, анын негизинде изилденүүчү жыйындагы байкоо жүргүзүүнүн көз карандысыздыгы жана моделдин параметрлерин табуу (a_0 , a_k) жатат, мында тандалып регрессия теңдемеси боюнча алынган теориялык белгилерден жыйынтыктуу белгинин эмпирикалык (иш жүзүндөгү) маанилеринин четтөөлөрүнүн квадраттарынын суммасы минималдаштырылат:

$$S = \sum_{i=1}^n (y_i - \bar{y}_x)^2 \rightarrow \min$$

Сызыктуу жуп регрессиянын параметрлерин эң кичине квадраттар ыкмасы менен табуу үчүн нормалдуу теңдемелер системасы төмөнкүдөй болот:

$$\begin{cases} na_0 + a_1 \sum_{i=1}^n x_i = \sum_{i=1}^n y_i \\ a_0 \sum_{i=1}^n x_i + a_1 \sum_{i=1}^n x_i^2 = \sum_{i=1}^n x_i y_i \end{cases}$$

n — изилденүүчү популяциянын көлөмү (байкоо бирдиктеринин саны).

Регрессиялык теңдемелерде a_0 параметри теңдемеде эске алынбаган фактордук белгилердин жыйынтыктуу белгисине орточо таасирин көрсөтөт. Регрессия коэффициенттери $a_1, \dots, a_n$ өздүк өлчөө бирдигине фактордук белги көбөйгөндө натыйжалык белгинин мааниси орточо канча өзгөрөрүн көрсөтөт. Көз карандылыктын эң жөнөкөй формасы жана биргелешкен нормалдуу бөлүштүрүү учуру үчүн абдан негиздүү сызыктуу, б. а. түрдүн көз карандылыгы:

$$y = a_0 + a_1 x_1 + a_2 x_2 + \dots + a_k x_k$$

Көп өлчөмдүү статистикалык изилдөөлөрдү жүргүзүү, атап айтканда регрессиялык анализ, массалык байкоо жүргүзүүсүз мүмкүн эмес. Буга байланыштуу иштеп чыгуунун натыйжасында Улуттук статистика комитетинин жана Дүйнөлүк банктын 21 жыл ичиндеги маалыматтары пайдаланылды (таблица 3.1).

3.1-Таблица-Кыргыз Республикасында өнөр жай өндүрүшүн өнүктүрүүгө институттук факторлордун таасирине эконометрикалык талдоо жүргүзүү үчүн баштапкы маалымат

Жылдар	Мыйзамдардын сапаты	Мыйзам үстөмдүгү	Коррупцияны ооздуктоо	Саясий туруктуулук жана зомбулуктун жоктугу	Өкмөттүн ишинин натыйжалуулугу	Калктын пикирин эсепке алуу жана мамлекеттик органдардын	Өнөр жай (анын ичинде курулуш), кошумча нарк (тек. АКШ доллары.)
--------	---------------------	------------------	-----------------------	---	--------------------------------	--	--

						отчеттуулу гу	
	KachZa k	VerhZa k	Corru p	PolitStab	EffPrav	PodotGos	PromTekDoll
200 2	49,73	23,38	10,05	26,98	35,68	19,40	342 222 004
200 3	40,00	26,87	11,11	18,09	36,22	20,90	388 469 944
200 4	39,30	23,08	12,81	15,05	31,84	19,23	479 667 909
200 5	16,67	13,88	8,78	14,56	21,57	23,08	491 248 614
200 6	25,98	7,66	6,83	11,59	24,88	25,96	497 523 218
200 7	36,89	7,66	4,85	17,39	23,30	20,67	634 356 230
200 8	42,72	6,73	5,83	26,44	22,33	17,31	1 050 037 697
200 9	40,67	6,16	4,31	25,12	16,75	18,48	1 108 530 205
201 0	43,54	8,53	10,48	15,17	30,14	21,33	1 259 252 259
201 1	45,50	10,80	6,64	15,17	30,33	28,64	1 701 230 233
201 2	40,76	11,74	11,37	18,96	30,33	28,64	1 470 115 216
201 3	42,18	13,15	11,37	18,48	31,28	30,05	1 822 286 066
201 4	34,62	16,83	12,50	19,52	17,79	32,51	1 783 997 390
201 5	33,33	13,33	10,95	18,10	16,67	33,50	1 674 757 511
201 6	39,52	14,29	12,38	23,33	15,71	33,50	1 808 633 191
201 7	37,62	17,14	12,86	31,90	22,38	33,50	2 103 525 617
201 8	36,67	18,10	16,19	28,77	29,05	34,47	2 272 777 048
201 9	37,62	19,05	17,14	37,74	25,71	33,33	2 527 311 145
202 0	36,67	17,62	13,33	28,77	31,43	32,37	2 272 173 660
202 1	30,48	13,81	12,86	29,72	22,38	32,37	2 246 156 116
202 2	28,77	12,74	10,38	25,47	17,92	28,99	2 627 657 112

Булак: <https://data.worldbank.org/country/kyrgyz-republic>

Бардык өзгөрмөлөрдү теңдемеге киргизүү керекпи же Y чоңдугуна олуттуу таасир этпеген өзгөрмөлөр барбы же теңдемеге киргизүү максатка ылайыксызбы, аныкталышы керек. Бул суроону чечүү үчүн жупташкан корреляция коэффициенттеринин матрицасы көп колдонулат. Мындай таблицанын элементтери бардык факторлор үчүн жупташкан корреляция коэффициенттери болуп саналат.

3.2-Таблица-жуп корреляция коэффициенттеринин матрицасы

	PROMTEK DOLL	PODOTGO S	POLITSTA B	KACHZA K	EFFPRA V	CORRU P	VERHZA K
PROMTEKDO LL	1	0.82	0.62	-0.05	-0.30	0.57	-0.03
PODOTGOS	0.82	1	0.38	-0.22	-0.26	0.67	0.14
POLITSTAB	0.62	0.38	1	0.16	-0.17	0.50	0.25
KACHZAK	-0.05	-0.22	0.16	1	0.47	-0.02	0.14
EFFPRAV	-0.30	-0.26	-0.12	0.47	1	0.19	0.497
CORRUP	0.57	0.67	0.50	-0.02	0.19	1	0.66
VERHZAK	-0.03	0.14	0.25	0.14	0.497	0.66	1

3.2 -Таблицадан. өнөр жай өндүрүшүнүн дүң кошумча наркы (PROMTEKDOLL) калктын пикирин эсепке алуу жана мамлекеттик органдардын отчеттуулугу (PODOTGOS), саясий туруктуулук жана зомбулуктун жоктугу (POLITSTAB) сыяктуу институционалдык көрсөткүчтөр менен тыгыз байланышта болгону көрүнүп турат жана бул факторлор менен өз ара байланыш оң. Бирок, мыйзамдардын сапаты (KACHZAK), мыйзамдын үстөмдүгү (VERHZAK), өкмөттүн ишинин натыйжалуулугу (EFFPRAV) сыяктуу факторлор менен начар байланыш дагы байкалууда.

Эң жөнөкөй эконометрикалык модель катары өнөр жай өндүрүшүнүн өнүгүү көрсөткүчүнүн регрессиясын колдо болгон бардык өзгөрмөлөргө карап көрөлү. Колдонмо программалар пакетин колдонуу менен математикалык аппаратты колдонуу биз тараптан, төмөнкү жыйынтыктар алынган:

Таблица 3.3

Dependent Variable: PROMTEKDOLL

Method: Least Squares

Date: 11/08/23 Time: 18:32

Sample: 2002 2022

Included observations: 21

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
PODOTGOS	7350047	20218437	3.635319	0.0024
	3			
POLITSTAB	3865887	13167320	2.935971	0.0102
	3			

VERHZAK	-	20982883	-	0.0293
	5053725		2.408499	
	8			
CORRUP	5589979	48386821	1.155269	0.2661
	9			
KACHZAK	9045765	11235310	0.805119	0.4333
	.			
C	-	6.19E+08	-	0.0211
	1.59E+0		2.574520	
	9			
R-squared	0.85138	Mean	dependent	1.46E+
	9	var		09
Adjusted	R- 0.80185	S.D.	dependent	7.60E+
squared	2	var		08
S.E. of regression	3.38E+0	Akaike	info	42.3519
	8	criterion		0
Sum	squared 1.72E+1	Schwarz	criterion	42.6503
resid	8			4
Log likelihood	-	F-statistic		17.1869
	438.695			4
	0			
Durbin-Watson	1.20968	Prob(F-statistic)		0.00001
stat	8			0

Таблицанын маалыматтарынын натыйжасын талдоонун негизинде калктын пикирин жана мамлекеттик органдардын отчеттуулугун эске алуу (PODOTGOS), саясий туруктуулук жана зомбулуктун жоктугу сыяктуу көрсөткүчтөрдүн жогорку маанисин белгилөөгө болот (POLITSTAB). Мында t - статистиканын төмөн маанилери көрсөткөндөй, мыйзамдардын сапаты (KACHZAK) жана коррупцияны ооздуктоо (CORRUP) сыяктуу көрсөткүчтөр анча маанилүү эмес болуп чыкты.

Моделдин кыйла маанилүү натыйжаларын алуу үчүн жана салымдарды аныктоо үчүн институционалдык факторлор, ошондой эле алардын натыйжалуулугун өзгөртүү үчүн бардык көрсөткүчтөрдүн өсүшүн эсептөөнүн негизинде талдоо жүргүзүлдү. Бул үчүн Кобб-Дугластын мультипликативдик функциясын $Y = A K^\alpha L^\beta$ адитивдик $\log Y = \log A + \alpha \log K + \beta \log L$ функциясына айлантуу зарыл, жана эконометриялык талдоо жүргүзүү максатында анын таасиринин көз карандысыз институттук факторлордун өнөр жай өндүрүшүнүн көлөмү аныктайт. Мында логарифмдөө ченелүүчү чоңдуктардын өзгөрүшүнө алып келерин, б.а. логарифмдик функцияны көрсөткүчтөр пайыз менен ченелерин эстен чыгарбоо керек.

Таблица 3.4 –

Dependent Variable: LOGPROM

Method: Least Squares

Date: 11/08/23 Time: 17:52

Sample: 2002 2022

Included observations: 21

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
LOGPODOT	1.840834	0.403459	4.562636	0.0004
LOGPOLIT	0.712807	0.235061	3.032437	0.0084
LOGVERH	-1.008582	0.275068	-3.666667	0.0023
LOGCORRUP	0.635838	0.386422	1.645451	0.1207
LOGKACH	0.449273	0.296217	1.516704	0.1501
C	12.24963	1.598403	7.663665	0.0000
R-squared	0.864058	Mean var	dependent	20.91648
Adjusted squared	R-0.818744	S.D. var	dependent	0.676646
S.E. of regression	0.288076	Akaike criterion	info	0.583773
Sum squared resid	1.244819	Schwarz criterion		0.882208
Log likelihood	-0.129620	F-statistic		19.06823
Durbin-Watson stat	1.515539	Prob(F-statistic)		0.000005

Или:

$$\text{LogProm} = 1.84 * \text{LogPodot} + 0.71 * \text{LogPolit} - 1.01 * \text{LogVerh} + 0.64 * \text{LogCorrup} + 0.45 * \text{LogKach} + 12.24 \quad (1)$$

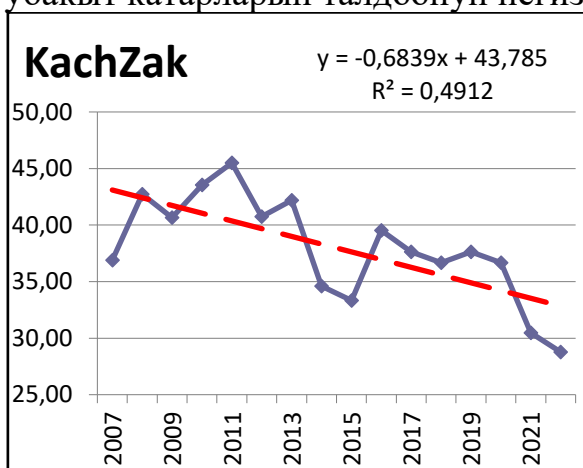
3.4-таблицада. тиешелүү фактор үчүн t-статистиканын маанилери көрсөтүлгөн. статистиканын иш жүзүндөгү маанилерин таблицалык маанилери менен салыштырганда, 99% аныктыгы менен LogPodot, LogPolit, LogVerh факторлору натыйжалуу фактордун өзгөрүшүн түшүндүрө алат деп ырастоого болот. Ал эми коомдук жана коомдук себептер гана 85% денгээлинде маанилүү болуп саналат. Детерминация коэффициенти 0,86, бул табылган моделде көрсөтүлгөн институционалдык факторлор 86% өлкөдөгү өнөр жай өндүрүшүнүн өзгөрүшүн түшүндүрөт дегенди билдирет.

Каралып жаткан моделди кадимки Кобб-Дуглас формуласына келтирүү үчүн биз аны кошумча түрдөн мультипликативдик түргө айландырабыз:

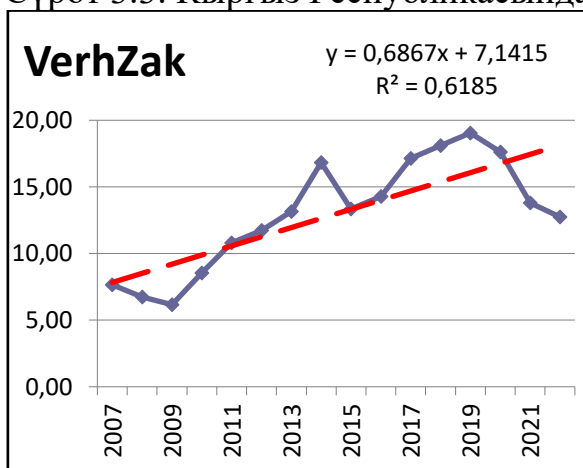
$$\text{PROMTEKDOLL} = e^{12,24} \cdot \text{Podot}^{1,84} \cdot \text{Polit}^{0,71} \cdot \text{Ver}^{-1,01} \cdot \text{Corrup}^{0,64} \cdot \text{Kach}^{0,45} \quad (2)$$

Кыргызстанда өнөр жайдын өндүрүштүк функцияларында алынган коэффициенттерди талдоодо өнөр жай өндүрүшүн өнүктүрүүгө мамлекеттик органдардын туруктуулугуна жана отчеттуулугуна күчтүү таасир этери жөнүндө тыянакка келүүгө болот. Муну менен биздин республикада өнөр жай бизнесинин өсүшү технологиялык өнүгүүнүн жана кыйла өндүрүмдүү эмгектин деңгээлинин жогорулоосу менен гана эмес, саясий туруктуулук, калктын пикирин эске алуу жана мамлекеттик органдардын отчеттуулугу сыяктуу негиз салуучу институттук факторлор менен түшүндүрүлөт.

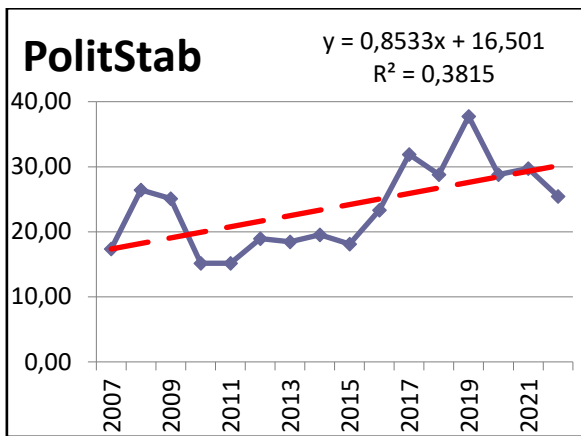
Ошентип (2) моделде алынган коэффициенттерди жакынкы келечекте болжолдоолорду жүргүзүүдө эске алууга болот. Бул үчүн модель бардык себептерден пайдалануу багыттарын алдын ала зарыл. Бул көрсөткүчтөрдүн убакыт катарларын талдоонун негизинде мүмкүн болот:

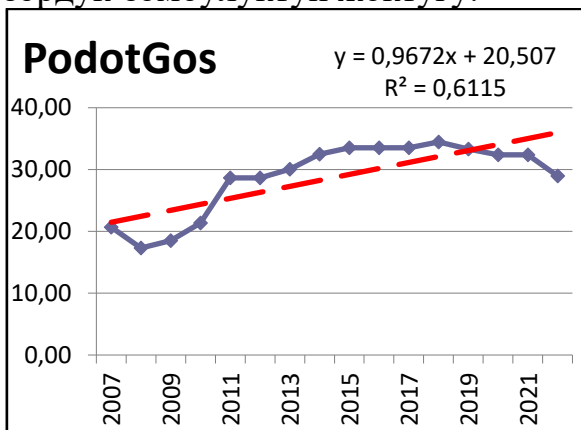
Сүрөт 3.3. Кыргыз Республикасындагы мыйзамдардын сапаты 2007-2022-жж.

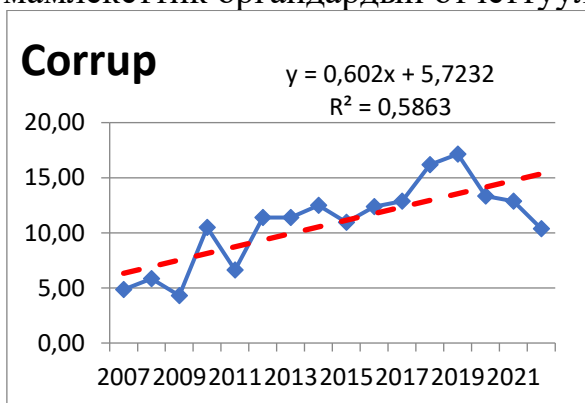
Сүрөт 3.4. Кыргыз Республикасында мыйзам үстөмдүгү 2007-2022-жж.

Сүрөт 3.5.- 2007-2022-жылдары Кыргызстанда саясий туруктуулук жана зордук-зомбулуктун жоктугу.

Сүрөт3.6. -Кыргыз Республикасында калктын пикирин эсепке алуу жана мамлекеттик органдардын отчеттуулугу 2007-2022-жж.

Сүрөт3.7. КРдагы коррупцияны ооздуктоо 2007-2022-жж.

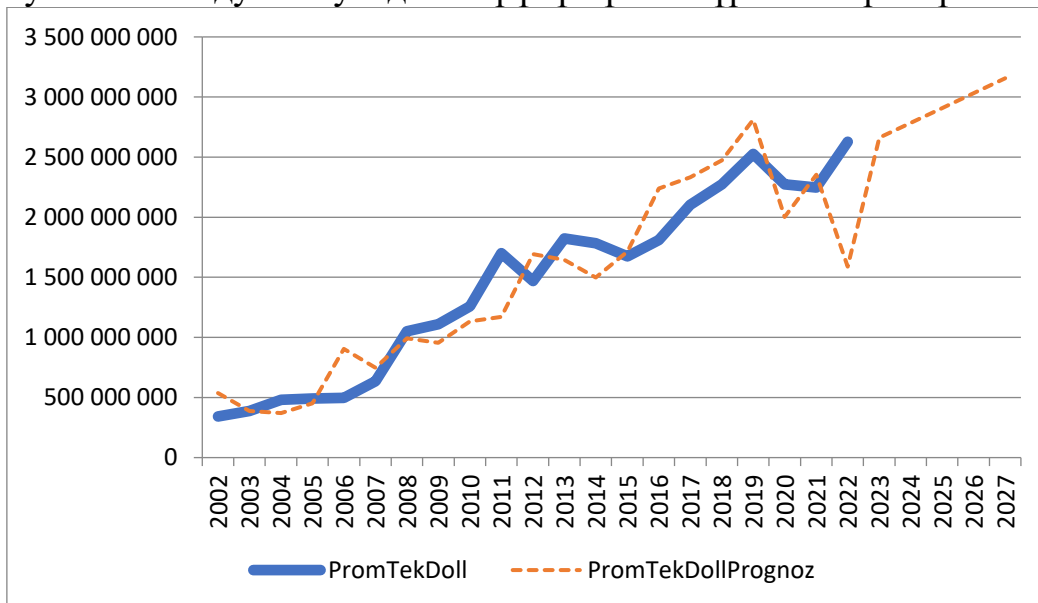
3. 8-Таблица -2023-2027-жылдарга өнөр жай өндүрүшүнүн божомолун баалоо.

Жылдар	Мыйзамдардын сапаты	Мыйзам үстөмдүгү	Коррупцияны ооздуктоо	Саясий туруктуулук жана зордук-зомбулуктун жоктугу	Өкмөттүн ишинин натыйжалуулугу	Калктын пикирин эсепке алуу жана мамлекеттик органдардын отчеттуулугу	Өнөр жай (анын ичинде курулуш), кошумча нарк (тек. АКШ доллары.)
	KachZak	VerhZak	Corrup	PolitStab	PodotGos	PromTekDoll	

200 2	49,73	23,38	10,05	26,98	19,40	342 222 004	536 651 383
200 3	40,00	26,87	11,11	18,09	20,90	388 469 944	388 593 860
200 4	39,30	23,08	12,81	15,05	19,23	479 667 909	370 281 504
200 5	16,67	13,88	8,78	14,56	23,08	491 248 614	452 189 753
200 6	25,98	7,66	6,83	11,59	25,96	497 523 218	904 943 751
200 7	36,89	7,66	4,85	17,39	20,67	634 356 230	748 518 707
200 8	42,72	6,73	5,83	26,44	17,31	1 050 037 697	993 574 535
200 9	40,67	6,16	4,31	25,12	18,48	1 108 530 205	954 014 305
201 0	43,54	8,53	10,48	15,17	21,33	1 259 252 259	1 132 485 372
201 1	45,50	10,80	6,64	15,17	28,64	1 701 230 233	1 171 965 146
201 2	40,76	11,74	11,37	18,96	28,64	1 470 115 216	1 693 736 615
201 3	42,18	13,15	11,37	18,48	30,05	1 822 286 066	1 646 037 937
201 4	34,62	16,83	12,50	19,52	32,51	1 783 997 390	1 498 932 777
201 5	33,33	13,33	10,95	18,10	33,50	1 674 757 511	1 714 735 927
201 6	39,52	14,29	12,38	23,33	33,50	1 808 633 191	2 237 548 517
201 7	37,62	17,14	12,86	31,90	33,50	2 103 525 617	2 331 048 258
201 8	36,67	18,10	16,19	28,77	34,47	2 272 777 048	2 473 609 225
201 9	37,62	19,05	17,14	37,74	33,33	2 527 311 145	2 811 097 568
202 0	36,67	17,62	13,33	28,77	32,37	2 272 173 660	2 000 634 346
202 1	30,48	13,81	12,86	29,72	32,37	2 246 156 116	2 353 652 503
202 2	28,77	12,74	10,38	25,47	28,99	2 627 657 112	1 588 067 365
202 3	32,16	18,82	15,96	31,01	36,95		2 663 167 008
202 4	31,47	19,50	16,56	31,86	37,92		2 784 777 701
202 5	30,79	20,19	17,16	32,71	38,88		2 907 543 600
202 6	30,11	20,88	17,76	33,57	39,85		3 031 288 099

2027	29,42	21,56	18,37	34,42	40,82		3 155 827 063
------	-------	-------	-------	-------	-------	--	---------------

Бул божомолдун визуалдык көрүнүшү 3.9. сүрөттө көрсөтүлгөн.

3.9. Сүрөт- КР Өнөр жай өндүрүшүнүн көлөмдөрүнүн иш жүзүндөгү жана болжолдуу маанилерин АКШ долл.менен салыштыруу.

Бул болжолдуу тенденция жогоруда келтирилген институционалдык факторлор таасир эткен өнөр жай өндүрүшүнүн өсүшүнүн оң динамикасын көрсөтүп турат. Мунун баары мамлекет тарабынан институционалдык, саясий жана социалдык-экономикалык шарттарды түзүү Кыргызстандын өнөр жайынын өнүгүшүнө өбөлгө түзөт жана өлкөнүн экономикасынын андан ары өсүшүн камсыздайт.

Диссертациянын автору тарабынан түзүлгөн анкеталардын негизинде жүргүзүлгөн соңопроект маалыматтарынын анализинин негизинде Кыргызстанда кайра индустриялаштыруудагы институционалдык тоскоолдуктардын бар экендиги аныкталды:

- мыйзамдардын өркүндөтүлбөгөндүгү (укуктук институционалдык тоскоолдуктар);
- кесиптик-билим берүү институттук тоскоолдуктар;
- демографиялык институционалдык тоскоолдуктар;
- мотивациялык институционалдык тоскоолдуктар.

Кыргызстандагы билим институтунун азыркы абалын талдоо реиндустриализацияга тоскоол болгон факторлорду аныктоого мүмкүндүк берди:

- абитуриенттерден гуманитардык адистиктерге суроо-талаптын басымдуулук кылышы;
- табигый илимдер сыяктуу билим берүү профили боюнча окуган студенттердин санынын азайышы;
- эң актуалдуусу билим берүү, экономика, Юриспруденция жана техника жаатындагы адистиктер болду.

- табигый-техникалык адистиктерге зыян келтирип, Айыл чарба илимдери, сервистин адистешүүсү жана саламаттык сактоо адистиктери боюнча окугандардын санынын өсүшү.

«Кыргыз Республикасында чарбалык механизм институттарынын сапатын жана реиндустриализациянын келечегин жакшыртуу» диссертациясынын төртүнчү бөлүмүндө Кыргызстандын социалдык-экономикалык өнүгүү стратегиясында чарбалык механизм институттарын өнүктүрүүнүн автордук концепциясы жана жаңы муундагы өлкөнүн максаттуу багытталган индустриялаштыруу деңгээлине карай жылуу перспективалары берилген.

Ошентип, максатка багытталган реиндустриализациянын жыйынтыктоочу орнотуусу чыгуу МЖӨ боюнча калктын жан башына ИДПнын деңгээли эмес, а УИС өлкөлөрүнүн деңгээли, башкача айтканда, баарыдан мурда республикада өнөр жайды өнүктүрүүгө карата орнотуу. Максатка багытталган реиндустриалдаштыруу этабына келсек, биз бул этапты Кыргызстан жаңы муундун максатына багытталган индустриялаштыруу деңгээлине тез өтүүгө даярдана ала турган орто аралык, бирок өтө зарыл мезгил катары аныктайбыз. Кыргыз Республикасында жаңы муундун максатына багытталган индустриялаштыруунун калыптануу этаптарын иллюстрациялык схема түрүндө сунуштайбыз:

Сүрөт. 4.1. - Кыргыз Республикасында жаңы муунду максатка багытталган индустриялаштыруунун калыптануу этаптары

Кыргыз Республикасында жаңы муунду максатка багытталган индустриялаштыруунун калыптануу этаптары төмөнкүлөрдү камтыйт:
 I этабы – Кайра индустриялаштыруунун өбөлгөлөрүн түзүү этабы (2001-2023);
 II этабы – Максат багытталган кайра индустриялаштыруу (2024-2034);
 III этап – Жаңы муундагы максаттуу багытталган индустриялаштыруу (оптимисттик божомол) (2035–...).

Кыргызстандын экономикасында, анын ичинде өнөр жайында чарбалык механизм институттарын өнүктүрүүнүн колдонуудагы модели мыйзамдардын өркүндөтүлбөгөндүгү, республикада реиндустриализациялоого институттук тоскоолдуктардын жана көптөгөн факторлордун болушу, жогорку жана орто атайын билими бар адистердин эмгегин демотивациялоо, заманбап талаптарга жооп берген кесипкөй даярдалган кадрлар менен камсыз кылынбагандыгы менен мүнөздөлөт.

Учурдагы кырдаалды чет өлкөлүк оң жана алгылыктуу тажрыйбаны киргизүүгө, бүтүндөй экономиканы санариптештирүүгө, институттардын сапатын жакшыртууга, чакан жана орто бизнести өнүктүрүү үчүн жагымдуу институционалдык чөйрөнү түзүүгө негизделген чарбалык механизм институттарын өнүктүрүүнүн жаңы моделинин пайдасына буруу зарыл.

Биздин оюбузча, «илбирстин секиригин» жасоо менен алдыга жыла алган Кыргыз Республикасынын улуттук экономикасын тездик менен өнүктүрүү үчүн диссертациянын автору тарабынан иштелип чыккан экономиканы кайра индустриялаштыруу шарттарында чарбалык механизм институттарын өнүктүрүү моделин колдонуу максатка ылайыктуу.

Сүрөт 4.2. Экономикалык механизм институттарын өнүктүрүү модели

Максаттуу реиндустриалдаштыруу шарттарында Кыргыз Республикасынын чарбалык механизм институттарын өнүктүрүүнүн

концептуалдык моделин түзүүдө биз «өсүүнүн негизги чекиттерин» аныктадык, алар төмөнкү багыттарды түзөт:

1. Максатка багытталган реиндустриализациянын жаңы муундагы максатка багытталган индустриалаштырууга өтүү үчүн негиз катары экономикалык механизм институттарын өркүндөтүү.
2. «Бузуучу экспорт» программасынын институттук негиздерин түзүү.
3. Чакан жана орто бизнестин институттук чөйрөнү жакшыртуу.

Институционалдык чөйрөнү жакшыртуу, институттардын, анын ичинде өнөр жайдагы чакан жана орто ишкерликтин сапатын жакшыртуу Кыргызстандын экономикасына секирик жасоого мүмкүндүк берет, ал бардык институционалдык тоскоолдуктарды жеңүүгө, жагымдуу инвестициялык климатты түзүүгө, экспортко багытталган тармактарды түзүүгө жардам берет.

Институционалдык чөйрөнү жакшыртуу формалдуу гана эмес, формалдуу эмес институттардан да көз каранды. Башкача айтканда, эгерде формалдуу эмес институттар формалдуу эмес болсо, анда кандайдыр бир мыйзамдарды ишке ашыруу аракеттери каршылыкка жана ар кандай «мажбурлоо жана контролдоо өзгөчө кымбатка турат»

Демек, жыйынтык: чакан ишкерликтин чарбалык механизминин институттары жаңы өнөр жай ишканаларын өнүктүрүү үчүн мыйзамдык тоскоолдуктардын татаалдык даражасын азайтууга жана өнөр жайды колдоо боюнча учурдагы мамлекеттик саясаттын натыйжалуулугун камсыз кылуучу эрежелерди жана механизмдерди түзүүгө көмөктөшүүгө тийиш; салыктык стимулдар жана жеңилдиктер өнөр жайды өнүктүрүүнү жетиштүү деңгээлде колдойт, башкача айтканда оптималдуу түзүлгөн институттук чөйрө үчүн шарттар түзүлөт деп болжолдонууда. Бирок, Кыргызстандын өнөр жайындагы чакан жана орто бизнес ишкерлеринин арасында жүргүзүлгөн сурамжылоонун жыйынтыктары көрсөткөндөй, 33,7% гана - өнөр жайды колдоо боюнча учурдагы мамлекеттик саясаттын натыйжалуулугу жогору деп эсептешет.

Республиканын өнөр жайын колдоо боюнча мамлекеттик саясат жүргүзүүчүлөрдүн салыктык стимулдарынын жана жеңилдиктеринин натыйжалуулугунун деңгээлине келсек, сурамжылоонун катышуучуларынын көпчүлүк бөлүгү орточо (30,4%) деп баалашты.

Чакан жана орто бизнести жүргүзүүнүн шарттарын жакшыртуу үчүн жөнгө салуучу мүнөздөгү өз ара байланышкан институттук өзгөрүүлөрдү камтыган чаралардын комплексин иштеп чыгуу жана ишке ашыруу зарыл.

Бул планда чет өлкөлүк россиялык тажрыйбаны, атап айтканда, Татарстан Республикасынын тажрыйбасын баяндаган чакан жана орто бизнести колдоонун трансакциялык багытынын сунуштары көңүл бурууга арзыйт. Бул чаралар административдик тоскоолдуктарды жеңүүгө жана трансакциялык чыгымдарды азайтууга багытталган жана институционалдык чөйрөнү жакшыртуу үчүн вектор катары берилиши мүмкүн, бул Кыргызстандын өнөр жайындагы чакан жана орто ишкерликти колдоо үчүн толук колдонулат. Татарстан Республикасынын тажрыйбасы көрсөткөндөй, «мындай жол-жоболорду жөнөкөйлөтүү ишкердик жигердүүлүктүн өсүшүнө жана коррупциянын азайышына алып келет».

Сүрөт 4.3. Транзакциянын багыттары

Бүгүнкү күндө Кыргызстанда чакан ишкерликти инфраструктуралык колдоонун олуттуу кемчиликтеринин бири чакан ишкерликтин субъекттеринин ченемдик-укуктук маалымат менен начар камсыз болушу болуп саналат.

Институционалдык чөйрөнү жакшыртуунун маанилүү вектору, диссертациянын авторунун көз карашы боюнча, юридикалык-укуктук вектор болушу керек, анын максаты мыйзамдык базаны өркүндөтүү, анын ичинде банкроттук эрежелерин жөнгө салуу, чыгашалуу ишканаларды жоюу боюнча ченемдик базаны жөнөкөйлөтүү, жаңы ишканаларды, бажы жол-жоболорун түзүү үчүн мыйзамдык тоскоолдуктардын татаалдыгынын деңгээли болуп саналат.

Кыргызстанда чакан жана орто бизнестин институттук чөйрөсүн жакшыртуу үчүн мыйзамдык базаны өркүндөтүү зарыл экендиги талашсыз. Эң оболу, мыйзамдарды өркүндөтүү республиканын өнөр жайындагы чыгашалуу ишканалар менен проблемаларды жөнгө салууга тийиш, башкача айтканда, биринчи планда, биздин көз карашыбызда, банкроттук процессинин жол-жоболорун регламенттөө жана чыгашалуу ишканаларды жоюу боюнча ченемдик базаны жөнөкөйлөтүү болушу керек.

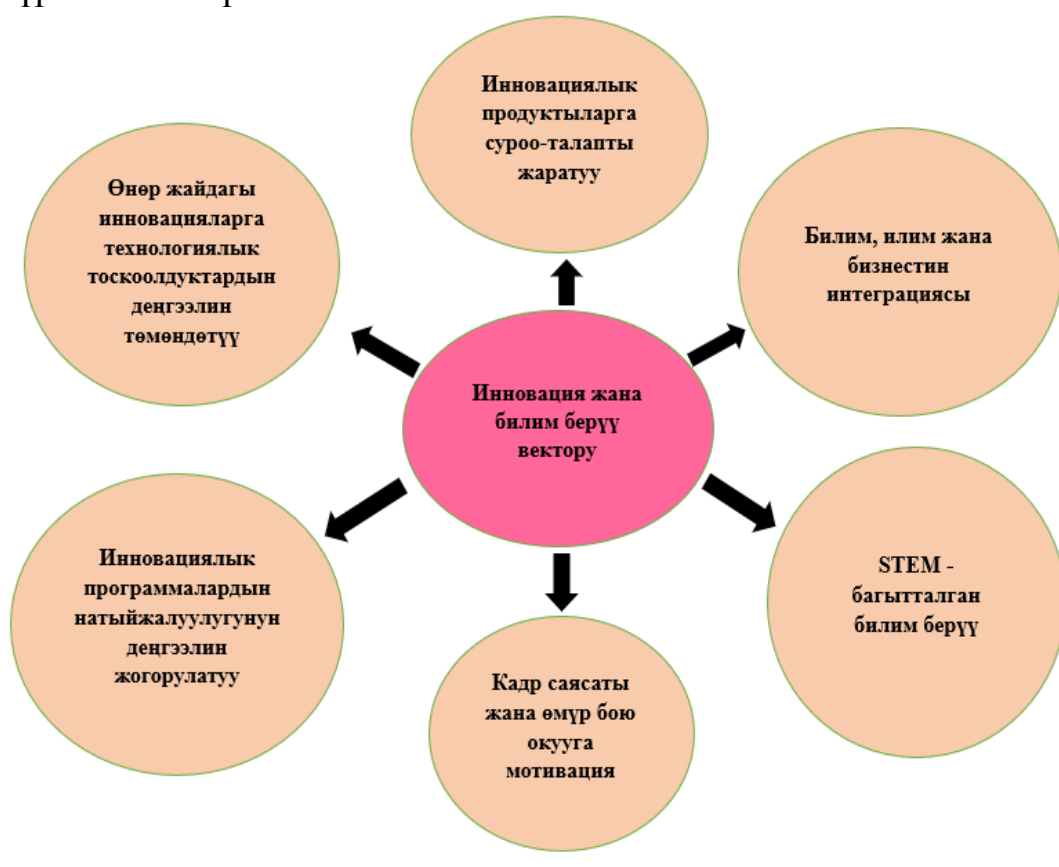
Максаттуу орнотуу менен кризиске каршы башкаруу жол-жобосун киргизүү, чыгашалуу ишканаларды жоюу үчүн эмес, оор кырдаалда аны колдоо сунушталат. Кризистик башкаруу тартиби негизи мамлекеттик банкрот болуу алдында турган компанияны сатып алуу болуп саналат, кийинки кадам – мындай жогорку рентабелдүүлүгү жана натыйжалуулугун даражасына ишканаларды алып

катары максатка жетүү үчүн өз иш-багытталган керек кризис-менеджерлерди дайындоо болуп саналат. Изилдөөнүн жыйынтыктары көрсөткөндөй, институционалдык жүрүштүн көз карашынан алганда чакан жана орто ишкерликти өнүктүрүүнүн башкы проблемалары – бул Кыргызстандын өнөр жайында финансылык институттук тоскоолдуктардын болушу, акча каражаттарынын жетишсиздигин, ошондой эле салык салуунун салыштырмалуу жогорку деңгээлин шарттады.

Фискалдык-инвестициялык векторду жакшыртуу боюнча иш-чараларга төмөнкүлөрдү киргизүүгө болот:

1. Өнөр жайды инвестициялоо боюнча институттук базаны түзүү.
2. Салык стимулдарынын жана жеңилдиктеринин комплекси аркылуу өнөр жай өндүрүшүнүн натыйжалуулугун жогорулатуу.
3. Кредиттер боюнча пайыздардын өсүшүн кармап туруу үчүн институттук/ченемдик инструменттерди түзүү.
4. Чакан жана орто бизнести каржылык жактан колдоо үчүн институттук чөйрөнү түзүү.

Бирок, институционалдык чөйрөнү жакшыртуу боюнча ар кандай вектор жана бардыгы биригип, инновациясыз жана билимдүү кадрларсыз мүмкүн эмес. Инновациялык билим берүү векторунун сунуш кылынган иш-аракеттери 4.4-сүрөттө келтирилген.

Сүрөт 4.4-инновациялык билим берүү вектору

Ошол эле учурда, жогоруда саналган векторлор боюнча бардык иш-чаралар жемкорлукка, анын ичинде чакан жана орто бизнес тармагында күрөшүүгө көңүл бурулбаса, иштебей калышы мүмкүн.

Сүрөт 4.5.- Коррупцияга каршы вектор

Коррупцияны токтотуу боюнча чаралардын комплексин түзүү комплекстүү мамилени талап кылат:

1. Бюрократияны азайтуу жана административдик жол-жоболорду жөнөкөйлөтүү.
2. Финансылык операциялардын жана мамлекеттик процесстердин ачыктыгы.
3. Билим берүү программалары жана маалыматтык маалымдоо программалары.
4. Катуу Жазаларды киргизүү.

«Барс секиригин» жасоо менен алдыга жыла ала турган Кыргыз Республикасынын улуттук экономикасын өнүктүрүү жылыш үчүн ишенимдүү пайдубалды түзбөстөн мүмкүн эмес, бул, албетте, биринчи кезекте өнөр жай болуп саналат. Башкача айтканда, чарбалык механизм институттарынын сапатын өркүндөтүүнүн негизинде максатка багытталган реиндустриалдаштыруу – бул Кыргыз Республикасын социалдык-экономикалык өнүктүрүү стратегиясындагы утуштуу вариант.

Чакан жана орто бизнести жүргүзүү шарттарын жакшыртуу үчүн негизги векторлор түрүндө берилген, жөнгө салуучу мүнөздөгү өз ара байланышкан институттук өзгөрүүлөрдү камтыган чаралардын комплексин иштеп чыгуу зарыл:

- транзакциялар сектору;
- юридикалык-укуктук вектор;
- фискалдык-инвестициялык вектор;
- инновациялык билим берүү вектору;
- коррупцияга каршы вектор.

ЖЫЙЫНТЫК

Жыйынтыктап айтканда:

1. «Реиндустриализация», «неореиндустриализация» жана «максатка багытталган реиндустриализация» түшүнүктөрү жагымдуу эмес, анткени биринчи категория мурдагы масштабда өнөр жай өндүрүшүн калыбына келтирүү процессин билдирет, модернизациялоосуз жана инновацияларды киргизбестен, экинчи категория («неореиндустриализация») да өнөр жай секторун кайра түзүүнү болжолдойт, бирок инновациялык технологияларды киргизүү менен.
2. «Максатка багытталган реиндустриалдаштыруу» - бул тигил же бул өлкөнүн экономикасында бардык өнөр жай ишканаларын калыбына келтирүү процесси гана эмес. Бул жаңы муундун максаттуу багытталган индустриялаштыруу деңгээлине өтүүнүн максаттуу орнотулушунун негизинде өнөр жайдын алдыңкы ролун жана үстөмдүк үлүшүн кайра жаратууну чагылдырган татаал экономикалык көрүнүш.
3. Республиканын жаңы муундагы максатка багытталган индустриялаштырууга өтүүсүнө кайра индустриялаштыруунун институттук тоскоолдуктары тоскоол болууда:

- мыйзамдардын өркүндөтүлбөгөндүгү (укуктук институционалдык тоскоолдуктар);
- кесиптик-билим берүү институттук тоскоолдуктар;
- демографиялык институционалдык тоскоолдуктар;
- мотивациялык институционалдык тоскоолдуктар.

Жаңы муундун максатка багытталган индустриялаштыруу деңгээлине өтүүгө тоскоол болгон институционалдык тоскоолдуктарды жеңүү үчүн автор тарабынан практикалык сунуштар иштелип чыккан.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

1. *Мамлекеттин институтун өркүндөтүү.* Корпоратизмди, башкача айтканда, өкмөттүн кызматкерлердин, жумуш берүүчүлөрдүн, жарандык коомдун өкүлдөрүнүн кызыкчылык топторун көрсөткөн уюмдар менен өз ара аракеттенүүсүнө негизделген саясий жана экономикалык чечимдерди кабыл алуу системасын киргизүү. Бул ишкерлер, илим жана билим берүү өкүлдөрү, министрликтердин кызматкерлери, Жогорку Кеңештин депутаттары жана башка кызыкдар адамдар болушу мүмкүн.
2. *Атаандаштык рынок институттарын түзүү.* Кыргыз Республикасынын Министрлер кабинетинин башчысынын көзөмөлүндө турган башкы өнүктүрүү агенттигин түзүү зарыл. Окшош институттар Кытайда, Малайзияда жана ИИК өлкөлөрүндө түзүлгөн.
3. *Индикативдик пландаштыруу тутумун киргизүү.* Чет өлкөлүк позитивдүү тажрыйбаны изилдөөнүн негизинде мамлекеттик деңгээлде индикативдик пландоонун Улуттук институтун уюштуруу керек.
4. *Билим институтун өнүктүрүү* үч багыт боюнча ишке ашырылышы керек: билим берүү институтунун, илим институтунун жана санариптештирүү

институтунун сапатын жакшыртуу. Билим берүү институтунун сапатын жакшыртуу үчүн төмөнкүлөр сунушталат:

- инновациялык билим берүү технологияларын изилдөө жана киргизүү, анын ичинде финансылык жана техникалык колдоо алуу максатында университеттердин чет өлкөлүк өнөктөштөр менен эл аралык байланыштарын өнүктүрүү;
- студенттердин жана профессордук-окутуучулук курамдын академиялык мобилдүүлүгүн активдештирүү;
- билим берүүнүн, илимдин жана өндүрүштүн байланышын күчөтүү үчүн иш берүүчүлөрдүн, долбоорлоо институттарынын, конструктордук бюролордун жана өндүрүштүн ЖОЖдор менен өз ара аракеттенүү механизмин киргизүү керек;
- Кыргызстанда калыптанган билим берүү жана тарбиялоо салттарын бузбастан, дүйнөлүк билим берүүдөгү глобалдашуунун катышы жана өзүнүн билим берүү тутумунун улуттук өзгөчөлүгү маселесин оптималдуу чечүү зарыл;
- техникалык гана эмес, жогорку жана орто техникалык билими бар адистер үчүн эмгек акы төлөө боюнча радикалдуу реформаларды жүргүзүү, анткени инженерлердин, окутуучулардын, мугалимдердин, дарыгерлердин жана Кыргызстандын интеллектуалдык элитасынын башка өкүлдөрүнүн айлык акыларынын төмөндүгү өмүр бою окууга жана өз квалификациясын жогорулатууга түрткү берүүнү абдан төмөндөтөт;
- өнөр жай менен кызматташуу аркылуу окуу программаларын модернизациялоо, студенттер жана окутуучулар жаңы технологиялар жана инженердик өнүгүүлөргө байланыштуу долбоорлордо иштей турган инженердик лабораторияларды жана борборлорду түзүү керек.

Санариптештирүү институтунун сапатын жакшыртуу үчүн төмөнкүлөр керек:

- буюмдардын интернетти сыяктуу санариптик технологиялардын негизинде өндүрүштү башкаруу системасын киргизүү (Ттч);
- өндүрүш жөнүндө маалыматтарды чогултуу жана талдоо үчүн санариптик платформаларды түзүү, бул продукцияга суроо-талапты так болжолдоого жана өндүрүштүк пландарды оптималдаштырууга мүмкүндүк берет;
- кемчиликтерди ыкчам аныктоо жана кемчиликтерди азайтуу үчүн маалыматтарды анализдөөгө жана машинаны үйрөнүүнү колдонууга негизделген санариптик продукциянын сапатына мониторинг жүргүзүү тутумун киргизүү үчүн институционалдык аспектилерди иштеп чыгуу;
- энергия керектөөнү көзөмөлдөө жана башкаруу системалары сыяктуу энергияны үнөмдөө жана экологиялык туруктуулук жаатында санариптик технологияларды киргизүү;
- санариптик технологиялар жаатында персоналды кайра даярдоо үчүн окутуу программаларын жана курстарын пайдаланууга;
- инкубаторлорду жана акселераторлорду түзүүнүн институттук негиздемесин, ошондой эле жаңы технологияларды жана чечимдерди

өнүктүрүү үчүн мамлекеттик гранттарды жана жеңилдиктерди берүүнү иштеп чыгуу.

Өнөр жайды *санариптештирүү*:

- системалык 3D моделдөө,
- автоматташтырылган дизайн,
- санариптик басма аппараттык,
- инвентаризацияны алыстан байкоо,
- жеткирүүлөр жана товарлар жөнүндө маалыматтарды механикалык талдоо, бул Кыргыз өндүрүүчүлөрүнө коромжуларды азайтууга мүмкүндүк бермек жана компаниянын процессин жана продукцияны чет өлкөлөргө сатууну тездетүү менен сооданын санариптик инструменттерин пайдалануу мүмкүнчүлүгүн бермек.

Илим институтунун сапатын жакшыртуу үчүн төмөнкүлөр керек:

- илимий изилдөөлөрдү жана тажрыйбалык-конструктордук иштеп чыгууларды стимулдаштыруу.
- илимге мамлекеттик чыгымдарды ИДПнын көлөмүнөн кеминде 2% га чейин көбөйтүү. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик бюджетине «ак ниет башкарууну натыйжалуу башкарууну жогорулатуунун жана киргизүүнүн эсебинен», уурулукту жана криминалды жок кылуунун эсебинен алынган кирешелердин бир бөлүгү илим институтун өнүктүрүүгө дем берүүгө, технологиялык жана инновациялык өнүгүүгө түрткү берүүгө багытталат;
- илимий кызматкерлердин эмгек акысын иш тажрыйбасына, илимий даражасына жана наамына жараша жогорулатуу үчүн институционалдык негиздерди иштеп чыгуу, өзгөчө мотивациянын деңгээлин жогорулатууга мүмкүндүк берет.

6. Индустриядагы институционалдык чөйрөнү жакшыртуу үчүн бир нече векторлор боюнча жөнгө салуучу мүнөздөгү өз ара байланышкан институттук өзгөрүүлөрдү камтыган чаралардын комплекси сунушталат: трансакциялык, укуктук-укуктук, фискалдык-инвестициялык, инновациялык-билим берүү жана коррупцияга каршы.

Трансакциялык сектордун чаралары төмөнкүлөрдү сунуштайт:

- административдик тоскоолдуктарды жеңүү;
- трансакциянын чыгымдарын азайтуу.

Укуктук-укуктук вектордун чаралары мыйзамдарды өркүндөтүүгө багытталган, анын ичинде:

- менчик укуктарын коргоо;
- чыгашалуу ишканаларды жоюу боюнча ченемдик базаны жөнөкөйлөтүү;
- жаңы ишканаларды түзүү үчүн мыйзамдык тоскоолдуктарды жоюу.

Фискалдык-инвестициялык вектор:

- өнөр жайды инвестициялоо боюнча институттук базаны түзүү;
- өнөр жай өндүрүшүнүн эффективдүүлүгүн жогорулатуу үчүн салыктык стимулдарды иштеп чыгуу;

- өнөр жайды каржылык жактан колдоо үчүн институционалдык чөйрөнү түзүү.
Инновациялык билим берүү вектору:
  - инновациялык продукцияга суроо-талапты жогорулатуу үчүн институттук негиздерди түзүү;
  - бизнести, илимди жана билим берүүнү интеграциялоо үчүн институттук шарттарды түзүү;
  - STEM-багытынындагы билим берүүнү киргизүү.
7. Формалдуу жана формалдуу эмес институттарды шайкеш келтирүүнү камсыз кылуу, бул чаралардын комплексинин негизинде коррупцияны ооздуктоого мүмкүндүк берет:
- санариптик платформаларды жана автоматташтырылган системаларды киргизүү, бул коррупциялык схемаларды азайтууга мүмкүндүк берет;
  - блокчейн платформаларында «акылдуу келишимдер» тутумун колдонуу менен финансылык агымдардын ачыктыгын камсыз кылуу аномалияларды аныктоого жана кыянаттыктын алдын алууга жардам берет;
  - Open Data сыяктуу улуттук ачык маалымат платформаларын ишке ашыруу ачык-айкындуулукка жана коомчулуктун ишенбөөчүлүгүн азайтууга мүмкүндүк берет;
  - коррупцияга каршы мыйзамдар жана стандарттар жаатында жарандар, бизнесмендер жана мамлекеттик кызматкерлер үчүн тренингдерди жана семинарларды уюштуруу.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН ТЕМАСЫ БОЮНЧА ЖАРЫЯЛАНГАН ЭМГЕКТЕРДИН ТИЗМЕСИ

1. Халилова М.В., Гусева В. И. Экономиканы кайра индустриялаштыруунун теориялык аспектилери. Монография: - Бишкек: КОСУ басмасы, 2020. ISBN 978-9967-19-4756-5. (10,75 б.б.).
2. Халилова М.В., Аскарбек к. К., Гусева В. И. Санариптик экономика шарттарында билим берүү системасын өнүктүрүү. Монография – Бишкек: КОСУ басмасы, 2023. – 134б. 978-9967-19-998-9. <https://www.iprbookshop.ru/135227.html>.
3. Халилова М.В., Сахаров Г. В., Гусева В. И. Кыргыз Республикасындагы эл аралык билим берүү рыногунун өнүгүү тенденциялары. Экономика жана ишкердүүлүк, 2018, №3 (92), ЖАК РФ Москва ш. 2018. ISSN 1999-2300 ОИЦИ) 195-199 б. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=32843943>.
4. Халилова М.В., Сахаров Г. В., Гусева В. И. Краутсорсинг башкаруусу: кечээ, бугун, эртен Экономика жана менеджмент жарчысы, 2018, №3, Уфа ш. ЖАК РФ (ОИЦИ) 67-73 Б.
5. Халилова М.В., Асылбаев А.Б. Заманбап шарттарда билим берүү системасынын жана эмгек рыногунун синтези Каржы экономикасы №5 (10 бөлүм) Москва 2018. ISSN 2075-7786. 1265-1270 Б.

- https://finanec.ru/arhiv_nomerov/%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D1%82%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%B8-2018-5.pdf.
6. Халилова М.В., Бердибаева К.Т. Кыргызстандын туристтик индустриясынын менеджментинин көйгөйлөрү. Илимий практикалык конференциянын илимий эмгектеринин жыйнагы. Баку шаары, 2019 жыл. 204-206 Б.
  7. Халилова М.В., Аскарбек к. К. Экономиканы кайра индустриалдаштыруу шартында билим берүү системасынын көйгөйлөрү Кыргыз Республикасындагы илимий изилдөөлөр. 2018. № 9. 209-214 Б. <https://arch.kyrlibnet.kg/uploads/IUKKHALILOVA-2023-49-1.pdf>.
  8. Халилова М.В., Сахаров Г.В., Гусева В.И. Кайра индустриалдаштыруу Кыргыз Республикасында экономиканы өнүктүрүүнүн альтернативасы катары. Региондогу стратегиялык багыттар: экологиялык экономикалык жана социалдык аспектери. Россия Федерациясынын Президентине караштуу Россия эл чарба жана мамлекеттик кызмат академиясы, (Калуга филиалы). Москва, 28 март. 2019 ж. 59-66 Б. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=38534469>.
  9. Халилова М.В., Аскарбек к. К. Кайра индустриалдаштыруунун теориялык аспектилери. «Каржы экономикасы» №2 2020. ISSN 2075-7786. 462-483 Б. https://finanec.ru/arhiv_nomerov/.
  10. Халилова М.В., Аскарбек к. К. Санариптик технологияларды өнүктүрүү маселелери. Илим, жаны технологиялар жана инновациялар. №7, 2020 ж. (Кыргызстан) 102-106 Б. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=45586206>.
  11. Халилова М.В., Биланова А.Б. Бизнес элитасын тартуу аркылуу кайра индустриалдаштырууну киргизүү. Евразия гуманитардык институтунун жарчысы (Казахстан) 2020. ISBN 978-601-337-439-0. 436-439 Б.
  12. Халилова М.В., Аскарбек к. К. Киберфизикалык системалар экономиканы өнүктүрүүнүн фактору катары. КЭАУ Жарчысы №1(40) 2020 г. 166-171 Б. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44085199>
  13. Халилова М.В., Аскарбек к. К. Пандемия шарттарындагы санариптештирүүнүн реиндустриализация экономикалык процесстерине тийгизген таасири. Наука, жаңы технологиялар жана инновациялар Кыргызстан №1, 2021-жыл. Б. 88-91. http://www.science-journal.kg/media/Papers/nntiik/2021/1/%D0%9D%D0%9D%D0%A2_1_2021_88-91.pdf
  14. Халилова М.В., Аскарбек к. К., Бигалиева А.Н. Санариптештирүүнүн билим берүү системасына коронавирустук пандемия шарттарында тийгизген таасири. Кыргыз-Орус Славян университетинин Жарчысы №6, 2021-жыл. Б. 162-167. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=46277802>.
  15. Халилова М.В., Аскарбек к. К. Кыргызстандын санарип экономикасынын түзүлүшү боюнча көйгөйлөр. Кыргыз-Орус Славян университетинин Жарчысы №7, 2021-жыл. Б. 8-13. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=46442603>.

16. Халилова М.В., Сахаров Г.В. Өнүккөн өлкөлөрдө реиндустриализация процессинин өзгөчөлүктөрү. Калкаралык илимий-практикалык «Стратегиялык регионалдык долбоорлор жана экологиялык-экономикалык жана социалдык өнүктүрүү аймактар», академиянын секциясынын түзүлгөнүнө 25 жылдык мааракеге арналган конференциянын материалдары, 25-март 2021-жыл, М., Информагротех, 2021, 409 бет. 85-91 Б.
<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=54411540>.
17. Халилова М.В., Аскарбек к. К. Пандемия шарттарында окутуу процессинин санариптик трансформациясы. КЭАУ Жарчысы №3 (44) 2021-жыл. ISSN 1694-6324. 22-28 Б.
<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=47195313>.
18. Халилова М.В., Гусева В.И. Реиндустриализациянын өлкөнүн экономикалык коопсуздугун камсыздоодогу ролу. Кыргыз-Орус Славян университетинин Жарчысы №3, 2022-жыл. ISBN 1694-500X. 29-34 Б.
<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=48455086>.
19. Халилова М.В., Гусева Ю.В. Мамлекеттик жөнгө салуу реиндустриализациянын натыйжалуулугунун маанилүү фактору катары. Кыргыз-Орус Славян университетинин жарчысы №3, 2022-жыл. ISBN 1694-500X. Б. 34-40. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=48455087>.
20. Халилова М.В., Гусева Ю.В. Адамдык капитал Кыргызстанды реиндустриализациялоо процесинде. КМАТКУнун Жарчысы №2 2022-жыл. ISSN 1694-5298. 729-735 Б.
<https://elibrary.ru/item.asp?id=48468818>.
21. Халилова М.В., Аскарбек к. К. Наука жана жаңы технологиялар Кыргызстанда төртүнчү өнөр жай революциясынын контекстинде. КГУСТАнын Вестниги №2 2022-жыл. ISSN 1694-5298. Б. 723-729.
<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=48468817>.
22. Халилова М.В., Наматбекова Н.М. Интеграция – Кыргыз Республикасында реиндустриализациянын ийгилигинин кепилдиги. Азыркы экономика маселелери №5 – 2022-жыл.
<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=48623220>.
23. Халилова М.В., Наматбекова Н.М., Дооталиев А.С. Жанармай-энергетикалык комплекс – Кыргызстанды реиндустриализациялоонун артыкчылыктуу багыты. Азыркы экономика маселелери №6 – 2022-жыл.
<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=49270602>.
24. Халилова М.В., Аскарбек к. К. Билим берүү – реиндустриализациянын локомотиви. КОСУнын Жарчысы. 2022-жыл. Т. 22. № 7. 38-43 Б.
<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=49387205>.
25. Халилова М.В., Гусева В.И. Кыргызстандын экономикалык элитасы өлкөнүн экономикалык өнүгүү стратегиясын изилдөөдө. КОСУнун Жарчысы. 2022-жыл. Т. 22. № 7. 44-50 Б.
<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=49387206>.

26. Халилова М.В. Кыргызстандын реиндустриализациясы: баштапкы мүмкүнчүлүктөр жана ишке ашыруу жолдору. Башкаруу жана саясат. 2022;1(4): <https://doi.org/10.24833/2782-7062-2022-1-4-85-93> 85-93 Б. <https://www.gp-mgimo.ru/jour/article/view/34>.
27. G.M. Galeeva, M.V. Khalilova, Musa kyzy Alina, Aidai Duishenalieva. Reindustrialization in the EAEU countries: state and prospects Published/ publié in Res Militaris (resmilitaris.net), vol.12, n°2, Summer-Autumn 2022. <https://orcid.org/0000-0002-8241-5917>.
28. Халилова М.В., Гусева В.И., Наматбекова Н.М. Кыргызстандын индустриализациясы: тарыхый жана азыркы учур. ISJ Теориялык жана колдонмо илимдери, 11 (115).2022. Б. 477-481. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=50152509>.
29. Халилова М.В., Гусева В.И. Цифрлаштыруу – азыркы реиндустриализация процесстериндеги орду. Цифрдык трансформация: тенденциялар жана келечек. I- Эл аралык илимий-практикалык конференция (Москва, 21 декабрь 2022-жыл) / редакторлук кылган Н.Л. Кетоева жана М.Т. Заргарян // Конференция материалдары – М.: Илимий дүйнө, 2022. 187-191 Б. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=50135765>.
30. Khalilova, M. V., Olha Prokopenko, Tetiana Kurbatova. Impact of Investments and R&D Costs in Renewable Energy Technologies on Companies' Profitability Indicators: Assessment and Forecast. Energies 2023, 16, 1021. <https://doi.org/10.3390/en16031021>. <https://www.mdpi.com/1996-1073/16/3/1021>.
31. Халилова М.В., Аскарбек к. К., Курманбекова А.А. Реиндустриализация шартында билим берүү системасынын көйгөйлөрү жана келечеги. Кыргызстандын Эл аралык университетинин жарчысы. 2023-жыл. № 1 (49). 303-310 Б. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=54088174>.
32. Халилова М.В., Гусева В.И. Реиндустриализация экономикалык категория катары. Азыркы экономика маселелери. 2023-жыл. № 8. 403-411 Б. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=54732865>.
33. Халилова М.В., Гусева В.И. Реиндустриализация жана экономикадагы доминанттык өнүгүү теориялары. Азыркы экономика маселелери. 2023-жыл. № 8. 393-402 Б. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=54732865>.
34. Халилова М.В., Гусева В.И. Чарбалык механизмдердин институттарын изилдөөнүн методологиялык көйгөйлөрү. Кыргыз-Орус Славян университетинин Вестниги. 2023-жыл. Т. 23. № 11. 68-74 Б. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=59062848>.
35. Халилова М.В., Курманбекова А.А., Аскарбек к. К., Гусева А.К., Гусева Ю.В. Санариптик технологиялардын суу транспортун башкаруу жаатында билим берүү сапатына тийгизген таасири. BIO Web of Conferences, 2024, 107, 05008. <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=58099130500>.

36. Khalilova, M. V., M. Kurmanbekova, A., Askarbek k.K., A.K. Guseva, V., Guseva, Y. Accreditation as a mechanism of state influence on the quality of education in modern conditions. BIO Web of Conferences, 2024, 83, 06005. <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=58099130500>.
37. Халилова М.В., Гусева В.И. Кыргыз Республикасында өнөр жайды өнүктүрүү чарбалык механизмдин трансформация шартында. Азыркы экономика маселелери. 2024-жыл. № 5. 697-703 Б. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=68516607>.
38. Халилова М.В., Гусева В.И. Чарбалык механизмдин институттары жана Кыргызстандагы өнөр жайдын өнүгүүсү ретроспективада. Азыркы экономика маселелери. 2024-жыл. № 5. 704-709 Б. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=68516608>.

РЕЗЮМЕ

Халилова Марина Владимировна тарабынан жазылган «Реиндустриализация жана чарбалык механизмдердин институттарын өнүктүрүү (Кыргыз Республикасы мисалында)» деген темадагы диссертация, экономика илимдеринин доктору даражасын алуу үчүн 08.00.01 - Экономикалык теория адистиги боюнча сунушталды.

Түшүндүрмө сөздөр: реиндустриализация процесси, чарбалык механизмдердин институттарын өнүктүрүү, өнөр жайды өнүктүрүү, максаттуу реиндустриализация.

Изилденген объект: Кыргыз Республикасынын чарбалык механизмдердин институттары реиндустриализацияга өтүү үчүн алдын ала шарттар түзүлгөн жана максаттуу реиндустриализация шартында.

Изилденген предмет: чарбалык механизмдердин институттары арасында максаттуу индустриализациянын жаңы мууну түзүлүү процесси учурунда пайда болгон экономикалык мамилелердин жыйындысы.

Диссертациялык изилдөөнүн максаты: реиндустриализация шартында чарбалык механизмдердин институттарын өнүктүрүүнүн жалпы мыйзамдары, факторлору жана өзгөчөлүктөрүн ачып берүү жана институттардын сапатын жакшыртуу боюнча сунуштарды иштеп чыгуу.

Изилдөө методдору: жалпы илимий изилдөө методдору: абстракттуу-логикалык, графикалык, структуралык-функционалдык, корреляциялык-регрессиялык, болжолдоо, экономикалык-статистикалык.

Колдонуу даражасы: диссертациянын материалдары Кыргыз Республикасынын өнөр жайын туруктуу өнүктүрүүнүн Стратегиясын түзүүдө документтерде, материалдарда жана иштеп чыгууда колдонулду.

Колдонуу чөйрөсү: теориялык мааниси боюнча, диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыктарынын баалуулугу, реиндустриализация шартында чарбалык механизм теориясынын жаңы институционалдык багыттарынын негизги теориялык сунуштарын жана концепцияларын илимий колдонуу мүмкүнчүлүгүндө турат.

Изилдөөнүн жыйынтыктары Кыргыз Республикасынын Эл аралык университетинде жана Кыргызстандын Эл аралык университетинде «Азыркы экономика маселелери», «Цифралык экономика», «Өнөр жай рыноктор теориясы», «Өнөр жайлардын экономикасы» жана башка курстарды окутууда ийгиликтүү колдонулууда.

РЕЗЮМЕ

Диссертации Халиловой Марины Владимировны на тему «Реиндустриализация и развитие институтов хозяйственного механизма (на примере Кыргызской Республики)», представленной на соискание ученой степени доктора экономических наук по специальности

08.00.01 - Экономическая теория

Ключевые слова: процесс реиндустриализации, развитие институтов хозяйственного механизма, развитие промышленности, целеориентированная реиндустриализация,

Объект исследования: институты хозяйственного механизма Кыргызской Республики в условиях формирования предпосылок реиндустриализации экономики и перехода к целеориентированной реиндустриализации.

Предмет исследования: совокупность экономических отношений, возникающих между институтами хозяйственного механизма в процессе становления целеориентированной индустриализации нового поколения.

Цель диссертационного исследования: раскрытие общих закономерностей, факторов и особенностей развития институтов хозяйственного механизма в условиях реиндустриализации, а также разработка рекомендаций по совершенствованию качества институтов

Методы исследования: общенаучные методы исследования: абстрактно-логический, графический, структурно-функциональный, корреляционно-регрессионный, прогнозирование, экономико-статистический.

Степень использования: материалы диссертации использованы в документах, материалах и разработках при составлении Стратегии устойчивого развития промышленности Кыргызской Республики.

Область применения: С позиции теоретического значения ценность полученных в диссертационном исследовании результатов состоит в возможности научного применения основных теоретических положений и концепции развития нового институционального направления теории хозяйственного механизма в условиях реиндустриализации экономики.

Результаты исследования успешно применяются в учебном процессе при преподавании таких дисциплин, как «Современные проблемы экономики», «Цифровая экономика», «Теория отраслевых рынков», «Экономика отраслей» и других курсов в Международном университете Кыргызской Республики и Международном университете Кыргызстана.

SUMMARY

of the dissertation of Marina Vladimirovna Khalilova on the topic "Reindustrialization and development of institutions of the economic mechanism (on the example of the Kyrgyz Republic)", submitted for the degree of Doctor of Economics in the specialty 08.00.01 - Economic Theory

Keywords: reindustrialization process, development of institutions of the economic mechanism, industrial development, goal-oriented reindustrialization,

Object of the study: institutions of the economic mechanism of the Kyrgyz Republic in the context of the formation of prerequisites for the reindustrialization of the economy and the transition to goal-oriented reindustrialization.

Subject of the study: a set of economic relations arising between institutions of the economic mechanism in the process of formation of goal-oriented industrialization of the new generation.

The purpose of the dissertation research: to reveal general patterns, factors and features of the development of institutions of the economic mechanism in the context of reindustrialization, as well as to develop recommendations for improving the quality of institutions

Research methods: general scientific research methods: abstract-logical, graphical, structural-functional, correlation-regression, forecasting, economic-statistical.

Degree of use: the dissertation materials were used in documents, materials and developments in the preparation of the Strategy for Sustainable Development of Industry of the Kyrgyz Republic.

Scope: From the standpoint of theoretical significance, the value of the results obtained in the dissertation research lies in the possibility of scientific application of the main theoretical provisions and the concept of development of a new institutional direction of the theory of the economic mechanism in the context of reindustrialization of the economy.

The results of the study are successfully applied in the educational process when teaching such disciplines as "Modern Problems of Economics", "Digital Economy", "Theory of Industrial Markets", "Economics of Industries" and other courses at the International University of the Kyrgyz Republic and the International University of Kyrgyzstan.